

T.C
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslâm Bilimleri Mezhepler Tarihi
Anabilim Dalı

Süheyla ÖZER

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN
EFENDİ'NİN HAYATI VE BAZI KELÂMÎ KONULARA
DÂİR GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ

Yozgat-2018

T.C
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslâm Bilimleri Mezhepler Tarihi
Anabilim Dalı

Süheyla ÖZER

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN
EFENDİ'NİN HAYATI VE BAZI KELÂMÎ KONULARA
DÂİR GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ

Yozgat-2018

T.C.
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı 80110713006 numaralı öğrencisi Süheyla ÖZER'in hazırladığı "Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin Hayatı ve Bazı Kelâmî Konulara Dâir Görüşleri" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 01/03/2018 Perşembe günü saat 11:00'da yapılmış, tezin onayına, ~~OY ÇOKLUĞU / OY BİRLİĞİYLE~~ karar verilmiştir.

Başkan : Prof..Dr. Mevlüt ERTAN

Üye : Yrd.Doç.Dr.Orhan YILMAZ

Üye : Yrd.Doç.Dr. Mehmet TÖZLÜYURT

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../20..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2018

Prof. Dr. Yunus ÖZGER

Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Bazı Kelâmî Konulara Dâir Görüşleri” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

01 /03/ 2018

Süheyla ÖZER

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
ÖN SÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Konusu	1
2.Araştırmanın Amacı	2
3.Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ, HAYATI VE ESERLERİ

1.1.MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNE- MİN ÖZELLİKLERİ	4
1.1.1. Dönemin Sosyal ve Siyasal Yapısı.....	4
1.1.2.Dönemin Ekonomik ve Kültürel Yapısı.....	6
1.1.3.Dönemin Dinî Yapısı.....	7
1.2.MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN HAYATI	9
1.2.1.Adı, Künyesi ve Lâkabı.....	9
1.2.2.Doğum Tarihi ve Yeri	9
1.2.3.Soyu ve Ailesi	9
1.2.4.Eğitimi ve İlmi Kişiliği.....	10
1.2.5.Hocaları	14
1.2.6.Talebeleri.....	17
1.2.7.Ölümü.....	17
1.3.ESERLERİ	18
1.3.1.Biyografik Eserler	18
1.3.2.Dinî Eserler	19
1.3.3.Diğer Eserler.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN BAZI KELÂMÎ KONULARA DÂİR GÖRÜŞLERİ

2.1.Tevhid.....	28
2.2.Allah'ın Sıfatları.....	30

2.3.Halku'l-Kur'ân	34
2.4.İman-Amel İlişkisi.....	36
2.5.İman- İslâm İlişki	39
2.6.Büyük Günah Meselesi	40
2.7.Kulun Filleri, Kaza ve Kader	43
2.8.Hidâyet, Dalâlet, Hızlân ve Tevfik.....	48
2.9.Rızık	52
2.10.Âhiret.....	55
2.10.1.Ecel.....	55
2.10.2. Kabir Hayatı ve Münker-Nekir	57
2.10.3.Kıyâmet	58
2.10.4.Hesap.....	60
2.10.5.Cennet- Cehennem	61
2.10.6.Ru'yetullah	64
2.11.Miraç	65
2.12.Peygamber'in Şefaati	68
2.13.Peygamberlerin Günah İşlememesi (İsmet)	70
2.14.Hz. Peygamber'in Anne-Babası ve Amcası Ebû Talib'in (ö.619) Durumu	72
2.15.Mûcize – Kerâmet - Sihir	74
2.16.Dünyanın Yaratılışı ve Günlerin Önemi.....	79
2.17.Hulefâ-i Râşidîn ve Hilâfet Meselesi	79
2.18.73 Fırka Hadisi	83
2.19.Muaviye ve Siffin.....	86
2.20.Kerbelâ	89
2.21.Mehdîlik	91
SONUÇ.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	102

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Bazı Kelâmî Konulara
Dâir Görüşleri**

Süheyla ÖZER

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ

2018-Sayfa: 102+VII

Jüri: Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT

18.yüzyılda yaşamış Osmanlı âlimlerinden Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi (ö.1788) birçok alanda müstakil eserler kaleme aldığı gibi şerhler de yapmıştır. Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber ile Hz. Ali Divanı Tercümesi ve Şerhi onun yaptığı birçok tercüme ve şerhlerden iki tanesidir. Müstakimzâde Efendi ismi geçen tercüme ve şerhlerinde zaman zaman kendi görüşlerini de dile getirip kelâmî konularda önemli bilgiler kaydetmiştir. Biz tezimizde bu iki eseri inceleyerek Müstakimzâde Efendi'nin kelâmî görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Bize göre Ehl-i sünnet taraftarı olarak bilinen Müstakimzâde Efendi'nin kelâmî görüşlerini tespit etmek, yaşadığı dönemin dini anlayışını ortaya koyma bakımından önemlidir. Ayrıca mezkûr eserlerden başka müellifin ulaşabildiğimiz diğer eserlerine de müracaat etmeyi ihmal etmedik.

Tezimizin birinci bölümünde Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönemin özellikleri üzerinde durduk.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Müstakimzâde Efendi'nin de değinmiş olduğu kelâm ilminin ana konuları olan, Amel-İman ilişkisi, Büyük Günah İşleyenin Durumu, Kaza- Kader vb. konuları ele aldık.

Birinci ve ikinci bölümlerde ulaştığımız neticeyi sonuç bölümünde kaydettik.

Anahtar Kelimeler: Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, Kelâm, Fıkhü'l-Ekber, Hz. Ali Divanı, Şerh.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi's Life and His Views On Some Theological Issues

by

Süheyla ÖZER

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Orhan YILMAZ

2018-Pages: 102+VII

Jury: Asst. Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

Asst. Prof. Dr. Orhan YILMAZ

Asst. Prof. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT

Among the Ottoman scholars who lived in the 18th century, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi (d. 1788) wrote many books as well as exegeses on various fields. The translation of Fiqh al-Akbar and translation and exegesis of Hz. Ali's Diwan (collected poems) are two of his the many translations and exegeses he's made. Müstakimzâde Efendi expressed his theological views from time to time in his mentioned translations and exegese. We examined these two works in our thesis and tried to reveal the theological views of Müstakimzâde Efendi. In our view, it is important to identify the theological views of Müstakimzâde Efendi, who is known as the supporter of Ahl al-Sunnah, in order to reveal the religious understanding of the his time. We have not neglected to refer to his other works.

In the first part of our thesis, we focused on Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi's life, works and characteristics of his time.

In the second part of the thesis, we discussed the main topics of the Islamic Theology that Müstakimzâde Efendi has analyzed such as the relation between faith and action, the situation of the person who commits deadly sins and destiny and fate.

We wrote the conclusions that we have reached in the first and second chapters, in the conclusion.

Key Words: Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, Islamic Theology, Fiqh al-Akbar, Hz. Ali's Diwan/collected poems, exegeses.

KISALTMALAR

As.	: Aleyhi's-selâm
Age.	: Adı Geçen Eser
b.	: İbn (Oğlu)
Bkz.	: Bakınız
C.Ü	: Cumhuriyet Üniversitesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphane
M.	: Miladî
No:	: Numara
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
Sav.	: Sallallahu Aleyhi ve-s Sellem
ö.	: Ölüm tarihi
Thk	: Tahkik eden
Tetk.	: Tetkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
yay.	: Yayın

ÖN SÖZ

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi 1700'lü yıllarda, Osmanlı Devleti'nin "Lâle Devri" denilen döneminde yaşamış bir âlimdir. O böyle bir dönemde hayatını geçirmiş olmasına rağmen kendini ilme adamış; eğlenceden, rahatlık ve şaşaadan uzak kalmıştır. O önemli bir kelimci, tarihçi, edebiyatçı, mutasavvıf, hattat ve aynı zamanda bir mütercimdir. Biyografik eserleri de bulunan Müstakimzâde Efendi birçok padişahın hayatını kaleme almıştır.

Biz bu çalışmamızda Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin kelâmî görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Müellifin fikirlerini ortaya koymak için onun iki eserinden faydalandık. Kullandığımız kaynaklardan biri *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber* isimli Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış bir kitaptır. Bu eseri günümüz Türkçesi'ne çevirdik ve çalışmamızda kullandık. Ayrıca Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'ye ait olduğu bilinen ve Şakir Diclehan tarafından *Hazret-i Ali Divan Tercümesi ve Şerhi* ismi ile günümüz Türkçesi'ne tercüme edilen eserden de çalışmamızda faydalandık.

Müstakimzâde Efendi'nin bahsettiğimiz bu iki kaynağın dışında başka kelâmî eserleri de bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin büyük bir kısmı Mısır Kütüphanesi'nde yer aldığından ulaşma imkânı bulamadık.

Tezimizin birinci bölümünde Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatı ve eserleri yanında yaşadığı dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve dîni özelliklerini inceledik.

İkinci bölümde müellifin eserlerinden faydalanarak kelâmî konular hakkındaki yorumlarına değindik. Onun Ehl-i sünnet âlimlerine aykırı bir görüşünün olup olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Çeşitli makaleler, ansiklopediler, kitaplar ve dergilerden de faydalanarak konuları zenginleştirdik.

Sonuç bölümünde ise Müstakimzâde Efendi'nin kelâmî konularda ortaya koyduğu görüşlerin Ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşlerine uygun olup olmadığı üzerinde durduk.

Tezimizin hazırlanmasında görüşlerine başvurduğumuz Yrd. Doç. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT'a ve bizim için yoğun mesai harcayan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ'a şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi 18. yüzyılda İslam dünyasında siyasi, ekonomik ve dîni çekişmelerin yoğun olduğu bir dönemde yaşamıştır. Ancak o kendini ilme adanmış, tartışmaların ve kavgaların dışında kalarak pek çok eser kaleme almıştır.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi Biyografik, Tasavvuf, Tarih, Kelâm, Ebcet Hesabı ve Hat Sanatı gibi birçok alanda eser yazmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde, zaman ve mekân bağlamına dikkat ederek Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve ilmî özelliklerinden bahsettik.

Müstakimzâde Efendi'nin yaşadığı dönemde, Osmanlı Devleti yaptığı yeni anlaşmalarla kaybettiği toprakları geri almaya ve elindeki toprakları korumaya çalışmıştır. Dışarıda savaşlarla ve anlaşmalarla uğraşırken içeride yeniçeri ocağının çıkardığı isyanları bastırmaya çalışmış ve yapılan islahatları uygulamaya mücadelesi vermiştir.¹

Avrupa'da meydana gelen sanayi devrimi, insan gücüne dayalı olan Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde Avrupa'daki büyük devletler devrime ayak uydurabilmişken Osmanlı Devleti ticaret stratejisi ve uyguladığı ekonomik sistemden dolayı başarılı olamamıştır.²

Hoşgörü politikasını kuruluşundan yıkılışına kadar sürdüren Osmanlı Devleti diğer din mensuplarını zorlamadan İslâm'a davet etmiştir. Bununla birlikte kiliselerin teşkilatlanmalarına da müsamaha göstermiştir. Bu dönemde Hıristiyan halkın büyük çoğunluğu Ermeni ve Ortodoks kiliselerine bağlı kalmışlardır.³ Hoşgörü politikasını mezheplere de gösteren Osmanlı Devleti'nde Şii'ler ve Sünnî'ler uzun yıllar birlikte

¹ Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Mümin Çevik, Erol Kılıç VII, Üçdal Neşriyat, 1966, s.56; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, ss. 6-7; Nahed İbrahim Desouky, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı-Toplum Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 8

² Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 597; Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", *Osmanlı- İktisat Ansiklopedisi*, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 241; Şevket Pamuk, *100 soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993, s. 46.

³ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s.56; Tahsin Özcan, "Osmanlılar-Osmanlı Medeniyet Tarihi", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 540.

yaşayabilmişlerdir. Osmanlı padişahları ve müslüman halkın çoğunluğu Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen Malikî, Hanbelî, Şafiî mezheplerine de saygı duymuşlardır.⁴

1718'de İstanbul'da doğan Müstakimzâde Efendi bu dönemde meşhur birçok âlimlerden ders okumuştur. Müellif, Babadağlı Süleyman Efendi'den (ö.1159/1746) Hânif İbrâhim Efendi'ye (ö.1189/1746) Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi'den (ö.198/1756) Mehmet Emin Tokâdî'ye (ö.1158/1745) kadar birçok âlimden ders almıştır.⁵

Tezimizin ikinci bölümde ise fikir-hadise irtibatı prensibine dikkat ederek Müstakimzâde Efendi'nin eserlerinde yer alan Rızık, Kaza-Kader, Ecel, İman, Allah'ın Sıfatları, Kur'an'ın Yaratılması, Kerbelâ, Sıffin Savaşı, Mehdîlik vb. konulardaki fikirlerini tespit etmeye çalıştık.

2.Araştırmanın Amacı

Müstakimzâde Efendi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde onun kelâmî görüşleri ile ilgili bir çalışma yapılmadığı anladık. Bu durumdan hareketle Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin bazı eserlerini ele aldık ve kelâm konularına dâir görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Ehl-i sünnet yanlısı olduğunu tahmin ettiğimiz müellifin kelâm konuları ile ilgili görüşlerinin Ehl-i sünnet çizgisindeki âlimlerin görüşlerine uygun olup olmadığı mevzusunda bir sonuca ulaşmayı amaçladık. Müstakimzâde Efendi'nin farklı bir yaklaşımı var ise bunu ortaya koymaya çalıştık.

3.Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızda mümkün olduğunca kaynakların asıllarından faydalanmaya çalıştık ve Müstakimzâde Efendi'nin yapmış olduğu tercüme ve şerhleri ele aldık. Ayrıca Müstakimzâde Efendi hakkında yapılan çalışmaları da kullanarak konunun daha iyi anlaşılmasını ve zenginleştirilmesini sağladık.

Metot olarak hadise-fikir irtibatı, zaman ve mekân bağlamı, objektiflik gibi prensipleri de göz önünde bulundurarak yukarıda zikredilen eserlere ilaveten kelâm ile ilgili temel kaynaklara da müracaat ettik. Böylece Müstakimzâde Efendi'nin kelâmî görüşleri üzerinde tespitlerde ve değerlendirmelerde bulduk. Bu değeren-

⁴ www.zafersen.com [07.15.2017].

⁵ Bkz. Ahmet Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisab'ı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 3.

dirmeleri yaparken yeri geldikçe kendi görüşlerimizi de zikrederek bazı sonuçlar çıkarmaya çalıştık.

Müstakimzâde Efendi'ye ait kullandığımız başlıca kaynaklar, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, *Şerh-i Kasîde-i Ali b. Ebî Talib*, *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Niseb* ve *'l-Künâp ve 'l-Elkâb*, *Tuhfe-i Hattâtîn* gibi eserlerdir.

Çalışmamızda kullandığımız bazı Tarih ve Tabakat kitapları da bulunmaktadır. Örneğin, Uzunçarşılı İsmail Hakkı'nın *Osmanlı Tarihi* kitabı, Bursalı Mehmed Tahir ait olan *Osmanlı Müellifleri* eserini ve Vassâf Hüseyin'in *Sefinet'ül-evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâ'sı* çalışmamızda kullandık. Ayrıca kelâm kaynaklarından Şehristanî'nin *el-Minel ven'Nihal* eseri, Nüreddin Sâbûnî'nin *el-Kifâye fil Bidaye'si*, Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* ve *İhtilafu'l-Musallin'i* ve Mâturîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an'ı* gibi eserler başta olmak üzere diğer tarih ve tabakat kitaplarından çalışmamızda faydalandık.

Çalışmamızda kullandığımız çağdaş eserler ise Ahmet Yılmaz'a ait *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn'in Hayatı ve Eserleri* ve *Mecelletü'ün-Nisab'ı* isimli eseri, Şakir Diclehan tarafından günüz Türkçesi'ne tercüme edilen *Tercüme Hazret-i Ali Divanı* ve *Şerhi* gibi eserlerdir. Ayrıca Sönmez Kutlu'nun kaleme aldığı *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi* kitabı ve Ethem Ruhî Fığlalı'nın *Günümüz İslam Mezhepleri* kitabı, Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak'a ait olan *Kelâm* kitabı da kullandığımız çağdaş kitaplardandır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ, HAYATI VE ESERLERİ

1.1.MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

1.1.1. Dönemin Sosyal ve Siyasal Yapısı

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi 18. yüzyılda Osmanlı'da yaşamış bir âlimdir. Hayatının büyük bir kısmı Osmanlı'da "Lâle Dönemi" dediğimiz zamana denk gelmektedir.⁶ Osmanlı tarihinde 18. yüzyıl anlaşmaların, yenilik hareketlerinin, imar edilen yapıların lâleler ve süslemeler ile şekillendiği dönemdir. Osmanlı Devleti'nde entrikaların, iç ve dış sıkıntılarının olduğu, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapının değiştiği bu tarihlerde II. Mustafa tahttan indirilmiş ve yerine 30 yaşındaki kardeşi III. Ahmed⁷ yerine geçmiştir. III. Ahmed "Lâle Devri" olarak tarihe geçen dönemin yaratıcılarından olan bir padişaktır.⁸

Osmanlı bu yüzyılda yeni topraklar fethetmek yerine var olan topraklarını koruma ve kaybettiği toprakları geri alma politikası gütmüştür. Avusturya'nın Bosna ve Eflak'a saldırmasıyla başlayan savaşta Osmanlı'lar galip gelmiş ve Belgrad toprakları geri alınmıştır. 1739'da imzalanan anlaşma ile Pasarofça'da alınan topraklar Osmanlı'ya geri verilmiştir. Kırım'a hücum ederek Hotin ve Yaş'ı alan Ruslar bu yerleri iade etmişlerdir. Ancak 1739 yılında Ruslar, Eflak ve Boğdan'ı alarak Kırım'a girmişler ve Osmanlı donanmasını ateşe vermişlerdir. Osmanlı bozgunu 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile sona ermiştir. 18. Yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu kaybetmiş görünse de hem batıda hem doğuda girdiği savaşları askerî açıdan kazanmıştır.⁹

⁶ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, s. 86; Orhan Karmış, Aytaç Eker, "Müstakimzâde" ,*Yeni Rehber Ansiklopedisi*, XV, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 86

⁷ III. Ahmet hoşgörülü, modern dünyaya ayak uydurabilen, yeniliklere açık, Avrupa kültür ve medeniyetini Osmanlı üzerinde etkisinin farkında olan ve buna razı olan bir padişaktı. Bkz. Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri Ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 179

⁸ Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 465; Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri Ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", s. 179.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, ss. 414-425; Ahmed Resmi, *Hulasatü'l-İ'tibâr*, İstanbul 1286, ss. 71, 77-79

Bu dönemde ıslahatlar genelde askerî alanda yapılmıştır. Yeni talimgâhlar kurulmuş ve modern eğitim başlamıştır. Gayrimüslimken müslüman olan bir Fransız subayı, Osmanlı'da ilk batılı teşkilât olan itfaiye teşkilâtını kurmuştur. En önemli ama çok tartışılan ve üzerinde konuşulan ıslahatlardan biri de matbaa olmuştur. Çünkü bazılarının göre matbaa zihniyeti değiştirmek için bir araçtır. Islahatların en çok yapıldığı III. Ahmed Dönemi, Patrona Halil İsyanı ile sona ermiştir.¹⁰ III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd kurulmuş Avrupa'ya öğrenciler gönderilmeye başlamıştır.¹¹ Merkez yönetiminde, Divan-ı Hümayun'un yerini Vekiller Heyeti almıştır; Adliye, Mâliye, Hariciye, Dâhiliye, Mülkiye, Ticaret, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Askeri-ye nazırlıkları kurulmuştur. Nüfus sayımı ve mülklerin kayda alınması düzenli hale getirilmiştir. Tımar sistemi kaldırılmıştır.¹²

Osmanlı toplumu, Tanzimat dönemine kadar hanedan ve saray çevresi dışında asker, ulemâ, tüccar, esnaf, köylü ve çiftçilerden oluşmuştur. Ulemâyla birlikte askerî sınıf, yönetici diyebileceğimiz sınıf vardır. Bunlar; yani kalemiye, seyfiye, idareci-asker sınıfı vergi vermekten muaf olmuşlardır. Vergi vermekle yükümlü olanlar ise çiftçi-köylüler, konar-göçerler, taşradaki zanaatkârlar, hizmet sektörü mensupları ve tüccar kimselerdir.¹³ Bu dönemde Osmanlı bazı kesimlere farklı üstünlükler vermiştir. Ayan tarzı eyalet sistemi yürütülmüş yerleşik nüfusun içinden yine kendilerini yöneten yöneticiler belirlenmiştir. Bölgenin zenginlerinden seçilen bu yöneticilerle, büyük yerleşimden başlayarak köylere kadar uzanan hiyerarşik şekilde bir sistem oluşturulmuştur. Ayanlı sistemde merkezden gelen emirler uygulansa da zaman zaman suiistimaller de yapılmış, ayanlar kendilerine haraç ve vergi de toplamışlardır. Bu haksızlıklar halk tarafından şikâyet edilmiştir. Bu durum padişaha kadar ulaşmış ve bu mevzuda önemli çalışmalar yapılmıştır. O dönemde hemen hemen her yerde merkezi dönemin önemi fark edilecek şekilde azalmış ancak yerel

¹⁰ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, ss. 7-10; Karagöz, *Age.*, s. 180

¹¹ Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, s. 307; Karagöz, *Age.*, s. 187.

¹² Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, s. 3; Karagöz, *Age.*, s. 194.

¹³ Mehmet Öz, "Osmanlı Toplumunu", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 532; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 11-23; Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, ss. 161-210.

olan gayrimüslimlerin önemi ve etkisi artmıştır. Hatta devletin büyük bir kısmı, taşradaki yöneticilerin ailelerinin siyasi egemenliği altına girmiştir.¹⁴

Osmanlı Devleti, dışta savaş ve anlaşmalar ile mücadele ederken içte yaşanan ekonomik çöküş, salgın hastalıklar, yeniçerinin çıkardığı sorunlar, halkın şikâyetleri ve isyanları devleti sıkıntıya sokmuştur.¹⁵

1.1.2.Dönemin Ekonomik ve Kültürel Yapısı

Sanayi inkılabı, Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerini göstermeye başlamıştır. İngiltere gibi ülkeler devrimi tamamlayıp bu yolda olumlu sonuçlar ile ilerlerken, Osmanlı ticaret stratejisi ve lonca sistemi nedeniyle diğer ülkelerin aksine gerileme göstermiştir. Halen bazı yerlerde büyük küçük dokuma fabrikaları işlemeye devam etmiştir. Ancak loncaların faaliyeti azalmıştır. İmalâthaneler alınıp satılmış ama narhlar uygulanmamıştır. Böyle bir durumda loncalar tefecilerin kaynak elde ettiği bir sistem haline gelmiştir.¹⁶

18. yüzyılda Reform hareketlerine, yeni ticaret yollarının keşfine ve önemli icatlara devam edilmiştir. Bu süreç Avrupa'nın etkisi altında sürmüştü ve en çok söz sahibi de onlar olmuştur. Böylece iktisadî konularda malî gücü elde eden taraf da onlar olmuştur. Böyle bir dönemin ortasında Osmanlı Devleti'nde, nüfus artmasına rağmen topraklarının verimi artmamış ve ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Osmanlı akçesinin Avrupa devletlerinin paralarının yanında değeri düşmüştür. O dönemde yabancı tüccarların da söz sahibi olduğu bir dönem olsa da içerdeki ticari hayatın sözcüleri, Müslüman Osmanlı'lar olmuştur. Eskiden olduğu kadar Osmanlı donanmalarının gözdeliği kalmamış, Avrupa'nın kullandığı yeni modern gemiler kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik Osmanlı'nın iznine bağlı kalmadan ticaret yolları istenildiği gibi kullanılmıştır.¹⁷

Müellifin yaşadığı dönemin ünlü şairi Nedîm, âşık tarzına uygun görülen ve büyük alâka gören bir türkü yazmıştır. III. Ahmed Dönemi'nde bu türkü lâle sohbetlerinde, mesirelerde dilden dile mırıldanır olmuştur. Âşık Ömer, Gevherî,

¹⁴ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, s. 465; Nurullah Karta, "17. Ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa İle İktisadi İlişkileri", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 8/11, Ankara 2013, s. 165.

¹⁵ Bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, s. 252; Desouky, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunu", s. 82.

¹⁶ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, s. 56; Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", s. 241.

¹⁷ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, s. 628; Karta, *Age.*, s. 170.

Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihnî gibi saz şairleri ülkenin her yerine nam salmıştır. O dönemde daha çok Urfa ağzı türküler popüler olmuştur.¹⁸

Ayrıca 18. Yüzyılda Şeyh Gâlib bir tekke şeyhidir. Mesnevi'nin tercümesini yapan ve Mevlevîlik'e gönül vermiş mutasavvıf ve ilim adamı olarak tanınmış kişilerde vardır. Sâkıb Dede, İsmail Hakkı Bursevî, Hasan Sezaî-yi Gülşenî, Neccârzâde Rıza Efendi gibi isimler o dönemin özellikle tekke şairliğine gönül vermiş bilinen isimlerden olmuşlardır. Dönemin eğitim sisteminde, her dinden insanlar kendi istedikleri okullarda eğitim görme hakkına sahip olmuştur. Genel merkezi bir eğitim müfredatı olmadığından gayrimüslimler kendi eğitim-öğretim amaçlarını gözetmişlerdir. Ancak Müslüman halkın eğitimi devlet kontrolünde olmuştur. 1700'lü yılların sonuna kadar ülkede, tüm dünyada olduğu gibi dinî eğitime ağırlıklı verilmiştir. Avrupa'da, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da yeni gelişmeler yaşanmış ve Osmanlı ayak uydurmak için mecburen Batı modeline uygun eğitimi benimsemeye çalışmıştır. Askerî alanda, Avrupa tarzı eğitimle modernleşmeye gidilmiştir. 1775 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hümayun gibi okullar açılmış ve ilerleme kaydedilmiştir. II. Mahmud Dönemi'nde, modernleşme sivil eğitim alanında da kendini göstermeye başlamıştır. Mesela Avrupa'ya öğrenci ilk onun zamanında gönderilmiştir.¹⁹

1.1.3.Dönemin Dinî Yapısı

Osmanlı Devleti'nde, dini temsil eden ve padişaha vekillik dahi yapmaya yetkili olan kişi Şeyhülislâm'dır. O dönemin dinî mekânları mescitler, camiiler, tekke ve zâviyeler olmuştur. Bu mekânlar vakıfların görevlileri tarafından yönetilmiştir. Ancak bu mekânlar son dönemlerde merkezîleşme girişimleriyle birlikte devlet tarafından takip edilir olmuştur. Evkâf-ı Hümayun Nezâreti ve Meclis-i Meşâyih aracılığı ile mescitler, camiiler ve tekkeler kontrol altında tutulmuştur. O dönemde camiilerde verilen derslerin özellikle kırsal kesimlerdeki halkın dinî kültürü üzerinde oldukça etkisi olmuştur. Dinî vazifeyle görevli kimseler askerlik, cizye gibi

¹⁸ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 332; Nurettin Albayrak, "Osmanlı Medeniyet Tarihi", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 562; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, Haz. Seyyid Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 638; Hamdi Hasan, *Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler*, Ankara 1987, ss. 1, 73.

¹⁹ Cemil Öztürk, "Osmanlı Medeniyet Tarihi", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 563; Ayrıntılı bilgi için şu eserlere bkz. Mahmud Cevad, *Matirif-i Umümiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, İstanbul 1938; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Haz. Aykut Kazancıgil, Sevim Tekeli, İstanbul 1982.

yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. Din görevlilerinin maaşı vakıf tarafından verilirken, devlet hazinesi tarafından verilmeye başlamıştır. Camiilerden başka dini hayatı şekillendiren tasavvuf, tarikat, tekke unsurları da etkili olmuştur. Merkezde ve şehirlerde âlimlerin etkisiyle Sünnî tarikatlar etkili olmuş ancak kırsal yörelerde diğer unsurların da etkili olduğu görülmüştür. Bu durum zaman zaman toplumda çeşitli sıkıntıların meydana gelmesine neden olmuştur. Osmanlı birçok milleti içinde barındırdığı gibi hoşgörülü bir yapıya sahip olmasıyla farklı dinlerin de içinde bulunmasına müsaade etmiştir. İslâm dinine dâvetler yapılmıştır ancak asla zorlama olmamıştır. Kilise teşkilatları korunmuş ve yeni Patrikler, yeni imtiyazlar artarak devam etmiştir. Hıristiyan halkın büyük bölümü Rum Ortodoks kiliselerine ve Ermeni kiliselerine bağlı olmuşlardır.²⁰

Osmanlı Devleti diğer din mensuplarına hoşgörü ile yaklaştığı gibi İslâm dini içindeki diğer dört mezhep mensuplarına da hoşgörü göstermiştir. Sözelimi Osmanlı padişahları Sünnî-Hanefî oldukları halde Şafiî, Hanbelî, Malikî mezhebi mensuplarına eşit muamele etmişlerdir. Bilindiği üzere bu dönemde Osmanlı tebaasının büyük bir bölümü Hanefî mezhebine mensuptur. Ancak Mısır'da Şafiî, Arabistan'da Hanbelî, Yemen'de Zeydî, Kuzey Afrika'da Malikî, İran ve Irak'da Şia'nın bir kolu olan İmamiyye, Suriye ve Lübnan'da ise Dürzî ile Nusayrî tercih edilmiştir. Osmanlı padişahları, Yavuz Sultan Selim'den başlayıp halifelik kaldırılıncaya kadar "Emîr-ü'l Müminîn" olarak ünvan almışlardır. Osmanlı Devleti, Şia ve Sünnî mezhepleri başta olmak üzere tüm itikadî İslâm mezheplerini içinde barındırmıştır. Osmanlı'nın hoşgörüsü içinde bu mezhepler uzun yıllar varlıklarını birlikte devam ettirebilmiştir. Bütün mezhepler devletin varlığını tehlikeye düşürmediği müddetçe devlet içinde kendine yer bulmuş ve kabul görmüştür. Ancak devletin huzurunu bozacak mezhep ve oluşumlara karşı da Osmanlı yönetimi gerekli tedbirlerini almıştır.²¹

²⁰ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, ss. 603- 618; Tahsin Özcan, "Osmanlı Medeniyet Tarihi", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 540; Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, ss. 91-145; Musahibzâde Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 34-35; Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik: Tarihçesi ve Problemleri*, İstanbul 1997, s. 50; Murat Akgündüz, *XLX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, İstanbul 2002, s. 290-299.

²¹ www.zafersen.com [07.15.2017].

1.2.MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ’NİN HAYATI

1.2.1.Adı, Künyesi ve Lâkabı

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, Mehmed Emîn Tokadî'nin öğrencilerinden olan âlim bir şahıstır. İsmi, Süleyman Sâdeddin Efendi'dir. Müstakimzâde nâmıyla ve Ebû'l-Mevâhib künyesi ile anılmıştır. Ayrıca kendisine İstanbûlî, Ma'sûmî, Emînî lakâpları da verilmiştir.²²

Müstakimzâde Efendi, Mecelletü'ün Nisâb eserinin künyeler bölümünde Ebû'l- Mevâhib maddesi anlatılırken, künye ile anılan isimleri belirttikten sonra kendi künyesinin de Ebû'l-Mevâhib olduğunu ifade etmiştir. Ancak Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi dedesi Mehmed Müstakîm'e nisbetle Müstakimzâde olarak meşhur olmuştur ve Müstakimzâde'nin kullandığı bir mahlası bulunmamaktadır. Fakat “Emînullah” diye bir lâkabının bulunduğu da yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.²³

1.2.2.Doğum Tarihi ve Yeri

Müstakimzâde Efendi 1719 senesinde İstanbul'da doğmuştur.²⁴ Müstakimzâde Efendi'nin doğum tarihi ondan bahseden eserlerin çoğunda h.1131 olarak kayıtlıdır, ancak bu tarih miladî tarihe göre bazen 1718 bazen de 1719 olarak çevrilmiştir.²⁵

1.2.3.Soyu ve Ailesi

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin babası Mehmed Emin Efendi ve dedesi Mehmed Müstakîm Efendi'dir.²⁶ Her ikisi de müderristirler.²⁷ Müstakimzâde Efendi'nin annesi Ümmü Gülsüm hanımdır. Ancak onun hakkında

²² Ahmet Yılmaz, “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin”, *DİA*, XXXIII, 2006, s. 114.

²³ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nisâb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, Nu. 628, vr. 253b; Ayrıca bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mücemü'l-Müellifin*, IV, Dımaşk 1957, s. 256.

²⁴ Bkz. Harun Reşid Demirel, “Müstakim-zade'nin Bi Nukat Hadis-i Erbain İsimli Risalesinde Yer Alan Hadislerin Tetkiki”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/3, 2008, s. 76; Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 83a; Ayrıca bkz. Muallim Nâci, *Esâmî*, Mahmutbey Yay. , İstanbul 1308, s. 2; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Asâru'l-Musannifin*, I, İstanbul 1951, s. 403.

²⁵ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 253 b; Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Amîre, IV, İstanbul 1275, s. 2620.

²⁶ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 384a-b.

²⁷ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 50a;Demirel, *Age.* , s. 76.

fazla bilgi bulunmamaktadır.²⁸ Kayıtlara göre Annesi Ümmü Gülsüm Hanım 1745, babası ise Mehmet Emin Efendi 1751 senesinde vefat etmişlerdir.²⁹

Müstakimzâde Efendi dedesinin babası Yusuf Tâlib hakkında Mecelletü' ün-Nisâb eserinde, asıl adının Yusuf olduğunu onun babasının da Muzaffer olduğunu ve Yusuf Tâlib' in Kastamonu'da müftülük yaptığı dönemde, 1699 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.³⁰

1.2.4.Eğitimi ve İlmi Kişiliği

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, eğitimine ilk önce babasının yanında başlamıştır. Daha sonra Fatih Cami imamı Seyyid Yusuf Efendi'den (ö.?) Kur'ân-ı Kerim ve Fıkıh dersleri almıştır. Padişah doktorlarının başı olan Hayâtizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye (ö.1160/1747) de talebelik yapmıştır. Ayrıca dönemin ileri gelen alimlerinden Yemlihâ Hasen Efendi (ö.?), Hâfız Mehmed Efendi (1173/1759) ve Babadağlı Süleyman Efendi'den (ö.1159/1746) de çeşitli alanlarda ilim tahsil etmiştir. Müstakimzâde Efendi Farsça dilini ise Şeyh Abbâs Resim Efendi'den (ö.1179/1761) öğrenmiştir. Üsküdar'da Vâlîde Camiinde görev yapan vâiz İsâ-zâde Şeyh Mehmed Sâlih Efendi'nin (ö.1175/761) vasıtası ile Abdülganî Nablûsî Şâmî'nin (ö.1143/1731) Hadis ilmi ile ilgili verdiği dersleri takip etmiştir. Hat sanatında da usta olan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi Fındık-zâde İbrâhim Efendi (ö.1165/1751), Kâtip-zâde Mehmed Refî Efendi (ö.1183/1769) ve Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi (ö.1698/176) gibi ünlü hattat ve âlimlerden hat dersi almıştır.³¹Müstakimzâde Efendi isimlerini saymış olduğumuz bu ünlü müderrislerden almış olduğu ilim ile adından söz ettiren bir hattat, bir şair, bir tarihçi olmayı başarmıştır.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, Nakşibendî şeyhi Mehmed Emin Tokâdî'ye intisâp etmiş ve ondan tarikat hilâfeti ve hadis icazetleri almıştır. Müellifi hem ilmî hem dinî olarak etkileyen Mehmed Emin Tokadî h.1158 (m.1745) yılında vefat etmiştir. Bu durum Müstakimzâde Efendi'yi derinden etkilemiştir. Aynı yıl annesinin de vefat etmesi üzerine Bursa'ya gitmiş ve bir zaman orada hayatını

²⁸ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 253b; Hüseyin Vassâf, *Sefinet'ül-evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâ*, II, vr. 47a.

²⁹ Yılmaz, "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *DİA*, XXXIII, s. 114; Müstakimzâde Efendi kaleme aldığı bir eserin sonunda annesinin ismini zikretmiştir. Bkz. Müstakimzâde, *Şerh-i Ahidnâme ve Telkîn*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Nu.725.

³⁰ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 299b.

³¹ Bkz. Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 253b; Şinasi Acar, *Ünlü Hattatların Mezarları: Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004, ss. 159-172.

sürdürmüştür. Dedesi ve babası gibi ilimle uğraşmaya devam etmek isteyen ve ilmiye sınıfından olmayı arzulayan Müstakimzâde Efendi h.1164 (m. 1751) yılında babasının vefatı ardından müderrislik imtihanına girmiştir. Seyyid Murtaza Efendi'nin (ö.1171/1758) şeyhülislâmlık döneminde yapılan bu imtihanda, sakalının seyrekliği sebep gösterilmiş ve başarısız kabul edilmiştir. Bu imtihanın olumsuz olması onu çok etkilemiş ve üzmüştür. Bunun üzerine Müstakimzâde Efendi kendisini eser telif etmeye vermiştir. Hayatının son zamanlarında ona müderrislik teklifi yapılmış ancak o bu teklifi reddetmiştir.³²

Müellif Fahreddin Râzi, İmam Gazzâlî ve Muhyiddin İbnu'l- Arabî gibi âlimlerin eserlerini gözden geçirmiştir. Kendi verdiği bilgilere bakılırsa tüm ilimlere merak ve ilgi duymuştur.³³

Hattatlıkla ilgili ilimlerden tal'ik hattında Fındık-zâde İbrâhim Efendi'den, sülûs ve nesih hattında Eğrikapılı Mehmet Râsim Efendi'den eğitim alan ve bu alanda kendini geliştiren Müstakimzâde Efendi usta bir hattat olmuştur. Hattatlık onun için bir geçim kaynağı haline gelmiştir. Müstakimzâde Efendi çok hızlı yazı yazdığını bundan dolayı kendisinin "serî'u'l kitabe" sıfatı ile vasıflandırılmış olduğunu eseri Mecelletü'n Nisâb isimli eserinde bildirmiştir.³⁴

Müstakimzâde Efendi sosyal ilimlerin birçoğuna mensur eserleriyle katkıda bulunmuş hem bir âlim hem de iyi bir yazardır. Ayrıca o günümüze ışık tutan çeşitli biyografik eserlerin de sahibidir.³⁵

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin ebced hesabıyla tarih tespitinde bulunmuştur. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin tarihçiliğinin en güzel örnekleri on iki bin küsür lâkap, künye ve nisbetin yer aldığı Mecelletü'n Nisâb adlı eserinde yer almaktadır. Tarih düşürme Müstakimzâde Efendi için adeta bir tutku olmuştur. Doğum ve ölüm gibi önemli tarihleri belirlemek için seçtiği

³² Yılmaz, "Müstakimzâde Sâdeddin Süleyman Efendi", *DİA*, XXXIII, s. 11; Ahmet Yılmaz, "Müstakimzâde ve Durûb-ı Emsâl'inin Türk Edebiyatı'ndaki Yeri ve Önemi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Konya 1999, ss. 225-271; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul 1984, s. 416.

³³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 39.

³⁴ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 253b.

³⁵ Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, s.168; Hüseyin Vassaf, *Sefinet'ül-evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâ*, II, vr. 347-349.

kelimelerde, söz konusu olan kişilerin özelliklerini anımsatacak pek çok örneğin bulunması oldukça dikkat çekicidir.³⁶

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi edebiyat alanında da yetenekli bir âlimdir. Şiirlerinde kullandığı ifadeler kolayca anlaşılacaktır. Ayrıca onun şiirleri uslûp bakımından akıcı bir niteliğe sahiptir. Müstakimzâde Efendi telmih sanatını da çok iyi kullanmıştır. Bunun en güzel örnekleri aşağıdaki Devhâ-i Meşâyih-ı Kibâr adlı eserinde geçen münacatıdır. Münâcatı şöyledir:

“Yâ Rab, kalemim muy-ı fenâ'dan sakla

Tahrîrimi tan-ı süfehâdan sakla

Tevfikin idüp kande gidersem bana rehber

Şehrâh-ı şerîatte hatâdan sakla”³⁷

Müstakimzâde Efendi Nakşbendî Şeyhi Mehmed Emin Tokâdî aracılığı ile h.1149 (m.1736) yılında Nakşbendî silsilesine intisap etmiştir. Bu yolun usûl ve âdabını Şeyhi Mehmed Emin Tokâdî'den almıştır. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi bu silsilenim pîrlerinden olan İmam Rabbânî Ahmed Sirhindî'nin (ö.1035/1624) *Mektûbat* isimli eserinin farklı bölümlerini şeyhi ile müzakere etmiştir. Mehmed Emin Tokâdî'nin vefatından sonra onun halifelerinden olan Seyyid Yahya Efendi'nin (ö.1198/784) teşvikleriyle İmam Rabbânî ve oğlu Muhammed Masum'un (ö.1668/1079) üçer cild halinde olan *Mektûbat* isimli eserini Osmanlı Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Müstakimzâde Efendi şeyhi Mehmed Emin Tokâdî'den tasavvufî tezkiye ve yanında hadis icâzeti almıştır.³⁸

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'ye göre tarikat; mutasavvıfların seyirlerinde yapılması gereken farzları yerine getirmek, haramlardan uzak kalmak, peygamber sünnetine uymak ve edep kurallarına riayet etmektir.³⁹

³⁶ Bkz. Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*; Ayrıca bkz. Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün- Nisab'ı*, s.56.

³⁷ Müstakimzâde, *Devhâ-i Meşâyih-ı Kibâr*, Süleymaniye Ktp, Nu. 2441/1; Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 158.

³⁸ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 65-66; Serpil Ocak, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin' in Nakşbendîyye Târikatının Usûl Ve Adâbına Dair Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2014, s. 5; Mehmed Akkuş, “Mehmed Emin Tokâdî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Gelişim Matbaa, Ankara 1957, ss.521-530.

³⁹ Ocak, *Age*, s. 17.

Müstakimzâde Efendi'ye göre tasavvuftaki semâ takrîri sünnettir. Semâ'nın takriri bir sünnet olduğunu savunanların gösterdiği ortak delilleri ise Hz. Ali ve Hz. Ca'fer(ö.8/629) ile Hz. Peygamber arasında gerçekleştiği rivayet edilen olaydır.⁴⁰ 555r5dMüstakimzâde Efendi'nin *Makûlat* adlı eserinde yer verdiği en mühim hadislerden birisi bu mevzu ile ilgili olanıdır. Hadise göre "Bir keresinde Rasûlullah (s.a.v.) Hz. Ali'ye 'Sen bendensin, ben de sendenim' demiş, o da (sevincinden) hoplamıştı. Sonra Hz. Cafer'e, 'Senin sûretin ve sûretin bana benzedi' demiş, o da (sevincinden) ayağa kalkıp raks etmişti. Bundan sonra Zeyd b. Hârîse'ye (ö.8/629); 'Sen benim kardeşim ve mevlâmsın' demiş o da (sevincinden) kalkıp raks etmişti." Bu üç sahabenin Hz. Peygamber'in iltifatlarının coşkusu ile ayağa kalkıp düzensiz biçimde yaptıkları bu hareketler semâyı savunanlarca sahabenin yapmış olduğu ilk semâ olarak kabul edilmiştir.⁴¹

Müstakimzâde Efendi'ye göre bir kimse herhangi bir tarikata girmeye yöneldikten sonra iyi bir araştırma yapmalı, sonra hangi tarikata ve mürşide intisap edeceğine ona göre karar vermelidir. Yani o kimsenin hem Ehl-i sünnet'e bağlı hem de kendi tabiatına uygun olan mürşidi araştırıp bulması gerekir. Bundan dolayı doğru olanın araştırılıp bulunması her dönemde önemli olmuş ve intisap edilen tarikatın Ehl-i sünnet'e bağlılığının derecesi açısından bu durum zorunlu hale gelmiştir.⁴²

Sünneti ikiye ayıran Müstakimzâde Efendi bunlara Sünnet-i fariza ve Sünnet-i gayr-ı fariza der. Sünnet-i fariza; Kur'ân'da mezkûr olup onunla amel etmenin hidayet olduğunu ve Sünnet-i farîza'yı terk eden kimsenin ise dalâlette olduğunu söyler. Kur'an-ı Kerîm'de aslı olmayan Sünnet-i gayrî farîza'yı ise; terk etmede bir günah bulunmaz ancak onunla amel etmeyen kimsenin faziletten mahrum olduğunu söyler. Müstakimzâde Efendi Ehl-i sünnet'in dört esasından bahseder. Bunlardan birincisi Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) ve Hz. Ömer'i (ö.23/644) diğer sahabeden üstün görmektir. İkincisi Hz. Osman (ö.35/656) ve Hz. Ali'yi (ö.40/661) sevmektir. Üçüncüsü mestler üzerine mesh etmektir ve dördüncüsü imâmete ehil olan kişiyi fâcir olsa dahi ona iktida etmektir.⁴³

⁴⁰ "Sen bendensin ben de sendenim" rivayetinin değerlendirmesi için bkz., Orhan Yılmaz, *Rivayetlerde Hz. Ali*, Araştırma Yay., Ankara 2015, s. 74.

⁴¹ Mustafa Demirci, "Makûlât-ı Devriyye'de Müstakimzâde'nin Mûsikî ve Semâ'ya Dâir Görüşleri", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2, Sivas 2014, s. 181. ;hadis için bkz., Tirmizî, *Menâkıb* 21.

⁴² Ocak, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin' in Nakşibendîyye Tarikatının Usûl ve Adâbına Dair Görüşleri*, s. 41.

⁴³ Ocak, *Age*, s. 17.

1.2.5.Hocaları

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi anne ve babasının yanında büyümüştür. İlk terbiyesini onlardan almıştır. O atalarının mesleği olan ilim yolunu benimsemiş ve bu yolda çalışmalar yapmıştır.⁴⁴ Nitekim kaleme aldığı birçok eser ve yetiştirdiği öğrenciler onun ilme verdiği önemi göstermektedir.

Müstakimzâde Efendi sarf ve nahiv ilimlerini babasından öğrendikten sonra dönemin meşhûr ilim adamlarından üst düzey dersler almıştır. Fakat hangi hocadan nerede ve ne zaman ders aldığı tam olarak bilinmemektedir.

Müstakimzâde Efendi'nin kendilerinden ilim tahsil ettiği bazı âlimler şunlardır:

1.Hafız Mehmed Efendi: Babası çörekçi olduğundan kendisine “çörekçi-zâde” denilmiştir. H.1173 (m.1759) senesinde vefat etmiştir. Müstakimzâde Efendi kendisinden çeşitli ilim dallarında dersler almıştır.⁴⁵

2.Babadağlı Süleyman Efendi: Fatih Medresesi'nde müderris iken h.1159 (m.1746) tarihinde vefat etmiştir. Müstakimzâde Efendi kendisinden çeşitli ilimleri tahsil etmiştir.⁴⁶

3.Seyyid Mehmed Salih Efendi: Süleymaniye Câmii vâiziyken h.1173 (m.1759) yılında vefat etmiştir. Müstakimzâde Efendi kendisinden bâtni ilimleri öğrenmiştir.⁴⁷

4.Şeyh Abbas-ı Resim Efendi: Derviş Abbas İstanbullu'dur. Tabip, müneccim ve aynı zamanda sûfidir. Tıp ilmine dâir eserler kaleme almıştır. H.1179 (m.1761) yılında vefat etmiştir. Müstakimzâde Efendi kendisinden Farsça'yı öğrenmiştir.⁴⁸

5.Seyyid Mehmed Hâkim Efendi: Silahtar kâtipliği ve vakanüvislik ile uğraşmıştır. O büyük edebiyatçılardandır. H.1188 (m. 1770) senesinde vefat etmiştir. Müstakimzâde Efendi kendisinden edebiyât alanında dersler almıştır.⁴⁹

⁴⁴ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün- Nisab'ı*, s. 11.

⁴⁵ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Molla Murad Ktp, Nu. 1425, vr. 407a.

⁴⁶ Bkz. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 126b.

⁴⁷ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 408a.

⁴⁸ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 408a.

⁴⁹ Bkz. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 408a.

6.Seyyid Yusuf Efendi: Yine Müstakimzâde Efendi'nin kendisinden faydalandığı hocalardandır. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰

7.Hayati-zâde Mustafa Efendi: İstanbul'da doğmuştur. Sülüs ve nesih hat ile Kur'an ilimlerini Ebû Râsim Yûsuf Efendi'den öğrenmiştir. M.1716 yılında müderris olmuştur. Dönemin padişahının başhekimi rütbesine kadar yükselmiş ve bu vazifede 16 sene kalmıştır. H.1160 (m.1747) senesinde vefat etmiştir.⁵¹

8.Yemlihâ Hasan Efendi: Hakkında Mecelletü 'ün Nisâb'da mealen şöyle denilmiştir: "...üstâdı fazılıımızdır. Müderristir. Saçaklı-zâdenin öğrencilerindedir. Allah selamet versin.". İfade edilen bu cümlelerden Yemlihâ Hasan Efendi'nin, Mecelle'nin yazıldığı h.1175 (m.1762) yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır. Müstakimzâde Efendi, o dönemin ileri gelen müderrislerinden olan bu isimden de ilim tahsil etmiştir. .⁵²

9.Fındık-zâde Efendi: Asıl ismi Fındık-zâde İbrahim b. Mustafa b. Mehmed'dir. Büyük hat hocalarındandır. Hatt-ı ta'liki, kadı-asker Ârif Efendi'den meşk etmiştir. H.1165 (m.1751) yılında vefat etmiştir.⁵³

Müstakimzâde Efendi ta'lik yazıyı önce Fındıkzâde İbrâhim Efendi'den öğrenmiştir. Daha sonra Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'den de ders almıştır.⁵⁴

10.Kâtibzâde Mehmed Refî: III. Ahmed zamanında Dîvân-ı Hümâyün çavuşları kâtipliği görevinde bulunmuş olan Mustafa Efendi'nin oğlu olduğundan Kâtibzâde lakâbıyla tanınmıştır. Etrafında geniş aydınlar kitlesinin bir araya geldiği Şeyh Mehmed Emin Tokâdi'nin sohbetlerinde bulunmuştur. Yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla da Kâtibzâde hat sanatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi ondan nesta'lik öğrenmiştir. Kâtibzâde de ilerlemiş yaşına rağmen Râsim Efendi'den sülüs, nesih öğrenmiş ve icâzet almıştır. H.1183 (m. 1731) senesinde vefat etmiştir.⁵⁵

11.Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi: Müstakimzâde Efendi'nin sülüs ve nesih öğrendiği hocalarındandır. İstanbul'un Eğrikapı semtinde doğduğu için bu lâkapla anılmıştır. Sarây-ı Âmire kâtipliğine getirilmiştir. Mehmed Râsim'e buradaki

⁵⁰ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 408a.

⁵¹ Bkz. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 523a.

⁵² Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, vr. 446a.

⁵³ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'n- Nisab'ı*, s. 17.

⁵⁴ Yılmaz, "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *DİA*, XXXIII, s. 114.

⁵⁵ Muhittin Serin, "Kâtibzâde Mehmed Refî", *DİA*, XXV, 2002, ss. 42-44.

diğer hat üstatları ile birlikte ilk olarak hırka-i şerifi ziyaret şerefine verildiğini, Müstakimzâde Efendi Tuhfe-i Hattâtîn eserinde nakletmektedir. H.1698 (m.1756) yılında veremden ölen Râsim Efendi, Eğrikapı dışındaki kabristana gömülmüştür. Mehmed Râsim Efendi, başta Sultan III. Ahmed ve I. Mahmud gibi padişahlar olmak üzere devrinin sadrazamlarından ve devlet adamlarından takdir ve alâka görmüş, o dönemin reîsü'l-hattâtîni olarak kabul edilmiştir.⁵⁶

12.Hanîf İbrahim Efendi: Hanîf mahlasıyla anılan üç Osmanlı âliminin en meşhurdur. Devrinin meşhur hattatlarından Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'den sülûs, nesih ve ta'lik yazılarını öğrenmiştir. Bir dil kullanabilme gayretine rağmen Türkçe eserlerini Farsça ve Arapça terkiplerle süslü bir şekilde ve akıcı bir üslûpla yazmıştır. Hanîf Efendi'nin şiirlerde usta olduğu eserlerinde rastlanan çok sayıdaki şiirden anlaşılmalıdır. Öğrencisi Müstakimzâde Efendi'nin *el-Hediyyetü's-Seferiyye ve'l-Hazariyye* adlı eserine yazdığı takrizin sonunda yer alan Arapça bir kıta bunların en güzel örneklerinden biridir. H.1189 (m.1775) yılında vefat etmiştir.⁵⁷

13.Seyyid Murtaza Efendi: H.1106'da (m.1694-95) yılında doğmuştur. Erzurumlu Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö.1115/1703) oğludur. Seyyid Murtaza Efendi dört yıl, yedi ay, on iki gün devlete şeyhülislâmlık yapmıştır. Kaynaklarda şeyhülislâmlığı sırasında devrin şartlarına uygun hareket ettiği için makamında kalabildiği kaydedilmiştir.⁵⁸ Hastalığı sebebiyle çok zayıflamış olduğundan resmi günlere katılamaz olmuştur ve bu yüzden h.1168 (m.1754) yılında görevinden alınmıştır. H.1171 (m.1757) senesinde vefat etmiştir.⁵⁹

14.Mehmed Emin Tokâdî: H.1075 (m.1664) yılında Tokat'ta dünyaya gelmiştir. İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbat* isimli eserini Müstakimzâde Efendi tarafından Türkçe'ye tercümesini sağlayan Mehmed Emin Efendi, İstanbul Nakşibendî-Müceddidîliği'nin XVIII. yüzyıldaki en önemli temsilcisidir. Tekke şeyhliğine pek rağbet etmemiştir. Tekke şeyhi olduktan sonra da tekke geleneklerinin bir kısmını gösteriş olacağı gerekçesiyle terk etmiştir. Bu anlayışın bir tarikat ilkesi olduğunu düşünmüştür. Mehmed Emin Tokâdî Bayramî-Melâmîliği'ne mensup La'lîzâde Abdülbâki Efendi'nin sohbetlerine devam etmiştir. Nakşibendî-Müceddidîliği'nin kesinlikle karşı olduğu devran hakkında *Siyânet-i Dervîşân* adlı

⁵⁶ M. Uğur Derman, "Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi", *DİA*, XXVIII, 2002, ss. 154-155.

⁵⁷ Cemil Akpınar, "Hanif İbrahim Efendi", *DİA*, XVI, 1997, ss. 39-42.

⁵⁸ Tahsin Özcan, "Seyyid Murtaza Efendi", *DİA*, XXXVII, 2009, ss. 72-73.

⁵⁹ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisâb'ı*, s. 22.

bir risâle yazarak bu uygulamayı savunması onun Nakşibendî-Müceddidî şeyhleri içinde ayrı bir yer edinmesini sağlamıştır.⁶⁰

Mehmed Emin Tokadî ile ilgili *Meydan- Larouses* isimli ansiklopedide Müstakimzâde Efendi anlatılırken yanlış bilgi verilmiş ve “Mehmed Emin-i Tokadî'nin oğludur.” denilmiştir.⁶¹ Hâlbuki Mehmed Emin-i Tokadî, Müstakimzâde Efendi'nin babası değil hocası ve şeyhidir. Ahmed-i Buhârî (ö.922/1516) tarafından yapılan Eyüp Camii civarındaki tekkede şeyh iken h.1158 (m.1745) yılında vefat etmiştir.⁶²

1.2.6. Talebeleri

Müstakimzâde Efendi'nin talebeleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1.2.7. Ölümü

Müstakimzâde Efendi ayaklarını ve dizlerini etkileyen bir hastalığa yakalanmış bu yüzden de evden çıkamaz olmuştur. Bu hastalığa ne zaman yakalandığı ya da kaç sene bu derdi çektiği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Müstakimzâde Efendi bir eserinin başında şu ifadeleri kullanır:

“*Bu menkıbeleri yazan Ebû'l Mevâhib Süleyman Sa'deddîn b. Mehmed Emîn b. Mehmed Müstakîm bu eseri yazdığı sırada, çeşitli hastalıkları sebebiyle uzun bir süreden beri hasta ve evine hapsedilmiş durumda olup, Cuma ve cemaate katılamaz haldedir. Farz namazları eda edebilmek için abdest almada ve bütün işlerinde bir insanın yardımına muhtaçtır. Yanında su olduğu halde, kendine yardım edecek biri olmadığından, teyemmüm etmektedir. Ey merhametli mü'min, (bu acize) başını kaldırıp da bakarsan ve bu halleri dikkate alırsan, duâya ne kadar ihtiyacı olduğunu anlarsın. Duâdan başka hiçbir sözün faydası yoktur.*”⁶³

Müstakimzâde Efendi'nin kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere yakalandığı hastalıktan ötürü çok acılar çekmiştir. Halil b. İbrahim Müstakimzâde Efendi'nin hayatını kaleme alan ölüm tarihini şöyle yazmaktadır:

“*...Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddîn, 1202/(1788) yılı Şevvâl ayının 22 nci Cumartesi günü, çok özlediği Rabbi'nin rahmetine kavuşmuştur.*

⁶⁰ Müstakimzâde, *Mecelletü'n- Nisâb*, vr. 65-66; Ayrıca bkz. Halil İbrahim Şimşek, “Mehmed Emin Tokadî”, *DİA*, XXVIII, 2003, ss. 467-468; Mehmed Akkuş, “Mehmed Emîn Tokadî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, ss. 521-530.

⁶¹ Bkz. Safa Kılıçoğlu vd. , “Müstakimzâde” , *Meydan Larouses*, IX, Meydan Yayınları, s. 160.

⁶² Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün- Nisâb'ı*, s. 10.

⁶³ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı Ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisab'ı* s. 28.

Hz.Peygamberin anne, baba ve dedeleri hakkında yazılmış bu eserin ilk müstensihini olmayı bana nasip ettiği ve zamanın yalvâcı olan üstadımın sohbeti ile beni şerefleştirdiği için Allah' a hamd ederim. Beni tahrir ve takrir yoluyla ilim ve irfânından feyizlendirmiştir. Bu bilgiyi Halil b. İbrâhîm 1027(1788) yılı Şevvâl ayının 29 ncü günü yazdı.”⁶⁴

Ömrünü yoksulluk içinde geçiren Müstakimzâde Efendi hiç evlenmemiştir. Geçimini kitap telif ederek sağlayan müellif Şevval ayında h.1202 (m.1788) tarihinde vefat etmiş ve Zeyrek'te Pîrî Paşa (Soğukkuyu) Camii hazîresinde üstâdı ve şeyhi Mehmed Emin Tokadî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir.⁶⁵

1.3.ESERLERİ

Bursalı Mehmed Tahir Efendi (ö.1343/1924), *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde, Müstakimzâde Efendi'nin 66 eserinin isminden bahsetmiştir.⁶⁶ Hüseyin Vassâf (ö.1348/1929) ise *Sefîne-i Evliyâ* eserinde Müstakimzâde Efendi'nin 52 adet eserinin ismini zikretmektedir.⁶⁷ Müstakimzâde Efendi'nin *Mecelletü'n-Nisâb* adlı eseri hakkında Doktora Tezi hazırlayan Ahmet Yılmaz onun irili ufaklı 120 eseri olduğunu belirtmektedir.⁶⁸

Müstakimzâde Efendi'nin Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ve şerh ettiği eseler vardır. Onun kaleme aldığı bazı eserler ise kendi araştırmalarına dayanan telif eserlerdir. Bu kitaplardan bir kısmı sadece birkaç varaktan oluşan küçük hacimli eserlerdir. Bu eserlerden bazıları Arapça olarak yazılmıştır. Müstakimzâde Efendi her eserinin yazılış tarihini o eserin isminde ebced hesabına göre kayıt düşmüştür.⁶⁹

Burada Müstakimzâde Efendi'nin eserlerinden bir kısmının isimlerini verdik. Yazmalar.gow.tr.'den de faydalandığımız bu eserler aşağıda yer almaktadır.

1.3.1.Biyografik Eserler

Davhatü'l-Meşâ'ihî'l-Kibâr, Meşâ'ih-nâme, Zeyl-i Devhatü'l Meşâ'ihî'l-Kibâr, Terceme-i Hâl-i Müstakîm-zâde, Menâkıb-ı Ebî Hânîfe Nu'mân b. Sâbit, Menâkıb-ı Melâmiye-i Bâyrâmîye, Hulâsatü'l-Hediye, Nâfi'a-i Şafi'a ve Hilye-i Nebî ve Hulefâ-i Râşidîn, Ayasofya Vaizleri, Meşâ'ih-nâme-i İslâm, Nüşa-i

⁶⁴ Müstakimzâde, *Şifau' us-Sudûr Li'n-Nesli'n-Nûr*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Nu. 347, vr. 32a.

⁶⁵ Yılmaz, “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi”, *DİA*, XXXIII, s. 114.

⁶⁶ Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 168.

⁶⁷ Bkz. Hüseyin Vassaf, *Sefînetü'l-evliya*, II, vr. 347-349.

⁶⁸ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisab'ı*, s.71.

⁶⁹ Ocak, Age. ,s.7.

Ricâlü'l-Bedr, Tuhfetü'l-Hattâfîn, Mecelletü'n-nisâb, Zeyl-i Hamîletü'l-küberâ, Ahvâl-i Melamiye, Adâb-ı Ülîl-Elbâb, Hüsnü't-Takvîm, Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî, Şerh-i Evrâd-ı Kadirîye, Şerh-i Risâle-i Şeyh Murad, Terceme-i Mürşîdü'l-Müte`ehhilîn, Risâle-i Nusret-i Mübtedî li-Duhûl-i Tarîk-i Nakşibendî, Risâle-i Tarîkat, Nusret-i Mübtedî, Risâle-i Tevkifiye, Terceme-i Bevâkitü'l-Harameyn, Akîdetü's-Sûfiye, Düsturu'l-Amel fi Durûbi Emsâli Acem, Ma'kulat-ı Devriye, Risâle fi'l-Vezare ve Adâbhâ, Tahkîku't-Teslîm, Tahkîku's-Salavât, Mukaddime-i Şerh-i Hizmü'l-Hıfz, Şerh-i Hizbü'l-Hıfz, Şerh-i Salavât-ı Kadirîye, Terceme-i Hadîs-i Men Arefe Nefsehu Fe Kad Arefe Rabbehu, Terceme-i Mektûbâtü'l-Kudsîye, Şerh-i İbârat, Risâle-i Tâciye, el-Makâletü'l-Müfide, Şerh-i Evrâd-ı Seyyid Yahyâ Şirvânî.

1.3.2.Dinî Eserler

Terceme-i Fıkhü'l-Ekber, Şerh-i Kasîde-i Alî b. Ebî Tâlib (K.A.V.), Kıssatu İskender-i Zü'l-Karneyn, Risâletü't-Tarsûs fi'l-Bergûs, Risâle fi Ahvâli'l-Kilab, eş-Şerhü'l-Cedîd ala Hizbi'l-Bahr, Terceme-i Ketâ'ib, Risâle-i İrâde-i Cüz'îye, Risâle-i Emânet-i Ma'rûza, Terceme-i et-Tarsûs fi Favâ'idi'l-Burgûs, Risâle-i Te'yid-i Kavli Birgivî, Risâle-i Esmâ-i Hüsnâ, Risâle-i Fıkhîye, Risâle-i Selâm, Şerhu's-Salâti'l-Bedi, Tarhü'l-Mun'î, Akîdetü's-Sûfiye, el-İrâdetü'l-İlliyeti'l-Celiye fi'l-İrâdeti'l-Cüzîye ve'l-Külliyeye, Reşfü'l-Hakika fi Keşfi'l-Akîka, Ba'zu'l-Fevâ'idi'l-Müstahrec min Kitâbi Kanûni'l-Edeb, Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî, Şerhu Salâti'l-Kadirîye, Terceme-i Tahzîrû'l-İhvân mimmâ Yûrisü'l-Fakr ve'n-Nisyân, Cedvel-i Aşere-i Mübeşşere, Manzûme-i E'imme-i İsnâ Aşere.

1.3.3.Edebî Eserler

El-Hedîyetü's-Seferiye ve'l-Hadariye fi Şerhi Kasîdetü'l-Mudarîye, Şerh-i Ba'z-ı Ebyât, Şerhü Kasîdeti's-Süheylîye, Şerh-i Mu'ammâ-i Selâm-ı Kâmî, Şerh-i Ebyât-ı İbn Arabî, Şerh-i Ebyât-ı Abd el-Kâdir Geylanî, Şerh-i Rubâ'i-i Mimîye, Risâle-i Zü'l-Karneyn, Şerh-i Ebyât, Şerh-i Selâse Ebyât-i İbn el-Arabî, Şerh-i Hâllü'l-Müşkilâti Lugati Vassaf, Şerh-i Dîvân-ı Alî b. Ebî Tâlib, Şerh-i Rubâ'i, Şerh-i Kasîde-i Ayniye-i Süheylîye, el-Hidâyetü's-Seferîye ve'l-Hazerîye, Terceme-i Lugat-ı Kanûni'l-Edeb, Terceme-i Divân-ı Hazret-i Alî, Beyân-ı Hakikat-i Muhammediye, Terceme-i Ukudü'l-Lu'luiye, Resâ'il-i Müstakim-zâde, Hattâfîn,

1.3.3. Diğer Eserler

Bu eserlerden bazıları ansiklopedik bazıları hutbe bazıları siyer ve bazıları da tıp alanıyla ilgili eserlerdir. Târîh-i Müstakîm-zâde, Devâ'irü'l-Ma'cûn fî Hâlâsi't-Tâ'un, Risâletü'l-İskendereyn, Risâle-i Hüsn-i Takvîm, Terâcîm-i Va'âz-i Mescîd-i Ayasofya, Şerhu Ba'zi'l-Ayât ve'l-Ehâdis ve Eseri Ebî Bekr, Şerhu Ba'zi Ebyâti Farisîye ve Arabîye ve Türkiye, Şerh-i Hizbü'l-Bahr, Şifâ'u's-Sudûr li-Nesli'n-Nûr, Şerhu Hizbi'l-Hıfz, Şerh-i Vird-i Settâr, Risâle-i Vâlidîn-i Kerîmîn, et-Tâc fî'l-Mantûki'l-Hadîsi's-Şerîf, Silsile-nâme, Şerh-i Hizbü'n-Nevevî, Terceme-i Lugat-ı Kanûni'l-Edeb, Terceme-i Risâletü'l-Fârisîye li-Şeyhi'l-İslâm Herevî, Tesmiyetü'l-Mantık ve Beyân ve Ta'rîfâtîhi, Tefsîr-i Suver-i Kur'ân-ı Kerîm, Cihâzu'l-Mâ'cûn fî Hâlâs mine't-Tâ'ûn, Cevâhir-i Hamse, Hâllü Eşkâli Beyti Pîreveze li'l-Hâfız eş-Şirâzi bi'l-Lugati't-Türkîye, Hâllü Eşkâli Beyti min Gülşen-i Râz, Hâllü Eşkâli Beyti Nizâmî, Menâkıb-ı Eshâb-ı Bedr, Mir'âtü's-Safâ Nuhbeti Esmâ'i'l-Mustafâ, Makâl fî Şerhi Bazi'l-Ebyâti't-Türkîye ve'l-Arabîye.

Müellifin bazı eserleri hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1.Terceme-i Fıkhü'l-Ekber: Eserin dili Türkçedir. Eser nesih türünde kaleme alınmıştır. İslâm Dini-İman ve İslâm konularını ihtiva etmektedir. 35b- 37b yapraklarında en-*Nakd Mine'l Akâid* isimli bir risâlesi vardır. Eser Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bizim tezimizin de baş kaynağı olan bu eser Ebû Hanîfe'nin kaleme aldığı Fıkhü'l-Ekber adlı eserin tercümesi ve şerhidir. Eserde günümüzde halen tartışılan kelâmî ve fikhî konular bulunmaktadır.⁷⁰ Müstakimzâde Efendi'den başka âlimler de bu eseri tercüme etmiştir. Onlardan bazıları Ali el-Kâri'nin *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhü'l-Ekber*, Yusuf Yavuz tarafından şerh edilmiştir.⁷¹ Diğer bir şerh ise Osmanlı'da çok tanınan ve 1523 yılında tamamlanan Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî'nin *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*⁷² isimli eserdir. Bir başka şerh ise Beyyâzîzâde Ahmed Efendi'nin yaptığı şerhtir.⁷³

⁷⁰ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, Ankara Millî Kütüphane, Nu. 1327/4.

⁷¹ Ali el-Kari, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhü'l-Ekber*, İstanbul 1303; En çok tanınan tercümesi Yusuf Vehbi Yavuz'un çevirisidir. Bkz. Yusuf Vehbi Yavuz, *Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l Kâri Şerhi*, İstanbul 1979.

⁷² Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî'nin, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, İstanbul 1307; Sabit Ünal bu eseri tercüme etmiştir. Bkz. Sabit Ünal, *Fıkh-ı Ekber ve İzahı*, Ankara 1956.

⁷³ Bkz. Beyyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe li'i-İmâm Ebî Hanîfe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, Nu. 1705/1.

2.Nusret-i-Mübtedî: Bu eser Nakşibendiyye tarikatına girmek isteyenlere yol göstermek amacıyla yazılmış Türkçe bir eserdir. Bu eserde Nakşbendiyye tarikatına girmek isteyenlere tevhid, sünnet gibi dinin şeriatla ilgili mevzularını öğretmek amaçlı açıklamalardan sonra zikir, intisap, hizmet ve günlük virtler ile ilgili usûl konuları da yer almaktadır. Eser hicri 1781 yılında yazılmıştır.⁷⁴

3.Kıssatu İskender-i Zü'l-Karneyn: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerim ve Tefsir İlimlerinden bahsetmektedir. Eserin dili Osmanlıca'dır ve nesih türüyle kaleme alınmıştır.⁷⁵

4.Risâletü't-Tarsûs fi'l-Bergûs: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İslâm Dini-Ahlâk ve İctimaiyât konularını ihtiva etmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde bir eserdir.⁷⁶

5.Risâle fi Ahvâli'l-Kilâb: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser kırma Nesih türünde Türkçe yazılmış bir eserdir. Eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İslâm Dini-Ahlâk ve İctimaiyât konularını ihtiva etmektedir.⁷⁷

6.Hedîyetü's-Seferiye ve'l-Hadariye fi Şerhi Kasîdetü'l-Mudariye: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Burdur İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Konu olarak Arap Dili ve Edebiyatı'ndan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde kaleme alınmış bir eserdir.⁷⁸

7.Ahvâl-i Melami'ye: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser İslâm Dini-Tasavvuf ve Tarikatlardan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve İran ta'likiyle yazılmıştır.⁷⁹

⁷⁴ Müstakimzâde, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Ktp. , Pertev Paşa, Nu. 625/31.

⁷⁵ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Kıssatu İskender-i Zü'l-Karneyn*, Kastamonu İl Halk Ktp. , Nu. 1088/9.

⁷⁶ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâletü't-Tarsûs fi'l-Bergûs*, Kastamonu İl Halk Ktp., Nu. 1088/10.

⁷⁷ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle fi Ahvâli'l-Kilâb*, Kastamonu İl Halk Ktp. , Nu.1088/11.

⁷⁸ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *el-Hedîyetü's-Seferiye ve'l-Hadariye fi Şerhi Kasîdetü'l-Mudariye*, Burdur İl Halk Ktp. , Nu. 141/4.

⁷⁹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Ahvâl-i Melami'ye*, Ankara Millî Ktp. , Nu.1267.

8.Şerh-i Ba'z-ı Ebyât: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Burdur İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Konu olarak Arap Dili ve Edebiyatı'ndan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır. Eser Şeyh Abdulkâdir-i Geylânî' nin sandukalarında yazılı Arapça beş beytin şerhidir.⁸⁰

9.Şerhü Kasîdeti's-Süheylîye: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Burdur İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser konu olarak Arap Dili ve Edebiyatı'ndan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır.⁸¹

10.Risâle-i İrâde-i Cüz'îye: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe yazmalarında bulunmaktadır. Eser İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır.⁸²

11.Risâle-i Emânet-i Ma'rûza: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe yazmalarında bulunmaktadır. Konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm'dan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır.⁸³

12.Terceme-i et-Tarsûs fî Fevâ'idi'l-Burgûs: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak eser İslâm Dini-İslâm Dini Tarihi'nden bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve ta'lik türünde yazılmıştır. Bu eser Süyûtî'nin eserinin tercümesidir.⁸⁴

13.Risâle-i Te'yid-i Kavli Birgivi: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir.⁸⁵

⁸⁰ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Şerh-i Ba'z-ı Ebyât*, Burdur İl Halk Ktp. , Nu.141/6.

⁸¹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Şerhü Kasîdeti's Süheylîye*, Burdur İl Halk Ktp. , Nu.141/5.

⁸² Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i İrâde-i Cüz'îye*, Mısır Millî Ktp. ,Türkçe Yazmalar, Talat, Nu. 837.

⁸³ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i Emânet-i Ma'rûza*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Talat, Nu. 837.

⁸⁴ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Terceme-i et-Tarsûs fî Fevâ'idi'l-Burgûs*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Nu. 837.

⁸⁵ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i Te'yid-i Kavli Birgivi*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Nu. 837.

14.Risâle-i Esmâ-i Hüsnâ: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve ta'lik türünde yazılmıştır.⁸⁶

15.Risâle-i Selâm: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir.⁸⁷

16.Şerhu's-Salâti'l-Bedi: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir.⁸⁸

17.Tarhü'l-Mu'nî: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahseden bir eserdir. Eserin dili Türkçe'dir.⁸⁹

18.Akâidetü's-Sûfiye: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak eser İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır. Eser Şeri'at, Tarikat ve hakikat ile ilgili farklı konular hakkında bilgi vermektedir.⁹⁰

19.İrâdetü'l-İlliyeti'l-Celîyefi'l-İrâdeti'l-Cüzîyeye'l-Küllîye:

Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve ta'lik türünde yazılmıştır. Eser Kelâmî konular olan cüz'î irade, küllî irade, Cebriyye, Mu'tezile, Felsefe ve Ehl-i sünnet hakkındadır. H.1185 (m.1771) senesinde yazılmış bu eserde muhtemelen kader konusuna ve mezheplerin bu konuya bakış açısına değinilmiştir.⁹¹

⁸⁶ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i Esmâ-i Hüsnâ*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Nu. 837.

⁸⁷ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i Selâm*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Talat, Nu. 837.

⁸⁸ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Şerhu's-Salâti'l-Bedi*, Mısır Millî Ktp. Türkçe Yazmalar, Talat, Nu. 838.

⁸⁹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Tarhü'l-Mu'nî*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Talat, Nu. 167.

⁹⁰ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Akâidetü's-Sûfiye*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Nu. 22.

⁹¹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *el-İrâdetü'l-İlliyeti'l-Celîyefi'l-İrâdeti'l-Cüzîyeye'l-Küllî*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Mecâmi Türkî Talat, Nu. 837.

20.Ba'zu'l-Fevâ'idi'l-Müstahrec min Kitâbi Kanûni'l-Edeb:

Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Akâid ve Kelâm konularından bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır.⁹²

21.Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî:

Müstakimzâde Efendi tarafından tercüme edilen İmam Rabbanî'nin *Mektûbât*'ıdır. Osman Ergin Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini-Ahlâk ve İçtimâiyattan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve nesih türünde yazılmıştır.⁹³

22.Terceme-i Tahzîrû'l-İhvân mimmâ Yûrisü'l-Fakr ve'n-Nisyân:

Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak İslâm Dini-Ahlâk ve İçtimâiyattan bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir ve ta'lik türünde yazılmıştır.⁹⁴

23.Cedvel-i Aşere-i Mübeşşere:

Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Konu olarak İslâm Dini ve İslâm Dini Tarihinden bahsetmektedir. Eser ta'lik türünde yazılmıştır ve dili Türkçe'dir. Eserde Aşere-i Mübeşşere'nin isimleri, künyeleri, lâkapları, dedeleri, anneleri, nisbetler, müslüman oluş tarihleri, yaşları, ölüm sebepleri ve cenazelerinde kimlerin imâmet ettiği, ölüm yerleri ve kabirlerinin bulunduğu yerleri gösteren tezhipli, tek varak bir çizelgedir.⁹⁵

23.Manzûme-i E'imme-i İsnâ Aşere:

Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Almanya Milli Kütüphane Türkçe Yazmalarında yer almaktadır. Eser konu olarak İslâm Dini, Hazreti Muhammed'in Ailesi, Ehl- beyt'den bahsetmektedir. Eserin dili Türkçe'dir. Eserde Aşere-i Mübeşşere'nin isimleri, künyeleri, lâkapları, dedeleri, anneleri, nisbetler, müslüman oluş tarihleri, yaşları, ölüm sebepleri ve cenazelerinde kimlerin imâmet ettiği, ölüm yerleri ve kabirlerinin bulunduğu yerleri gösteren tezhipli, tek varak bir çizelgedir.⁹⁶

⁹² Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Ba'zu'l-Fevâ'idi'l-Müstahrec min Kitâbi Kanûni'l-Edeb*, Hidiv Ktp. Türkçe Yazmalar, Nu. 9098/12.

⁹³ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî*, Osman Ergin Kütüphanesi, Nu. 831.

⁹⁴ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Terceme-i Tahzîrû'l-İhvân mimmâ Yûrisü'l-Fakr ve'n-Nisyân*, Mısır Milli Ktp. ,Türkçe Yazmalar, Mecâmi Talat, Nu. 737.

⁹⁵ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Cedvel-i Aşere-i Mübeşşere*, Mısır Milli Ktp. , Mecâmi Talat, Nu. 837.

⁹⁶ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Manzûme-i E'imme-i İsnâ Aşere*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, Nu. 627/29.

24.Şerh-i Dîvân-ı Alî b. Ebî Tâlib: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan bu eser Ankara Millî Kütüphanede yer almaktadır. Eserin konusu Arap Dili ve Edebiyatı'dır. Türkçe yazılmış bir eserdir. *Hz Ali Dîvânı* olarak bilinen bu eser *Nehcû'l Belağâ'*'nin nazmen tercümesi ve neşren şerhidir. Müstakimzâde Efendi bu eser üzerinde çalışma yaparken Abdullah Selahaddîn-i Uşşâki'nin tercümesinden istifade etmiştir. Özellikle bazı kelimelerini terbiye ederek kullandığını ifade etmektedir. Eser Kahire'de basılmış ve Şakir Diclehan tarafından günümüz Türkçesi'ne de çevrilmiştir. Eser 512 varaktır.⁹⁷

25.Zeyli Devha-i Meşâyı-hı Kibâr: Müstakimzâde Efendi'nin kendi eserlerinin birinci zeylidir. Eser İslâm Dini ve İslâm Uluları Biyografilerinden yani h.1157 (m.1744)'ten h.1172 (m.1761) senesine kadar gelip geçen Şeyhülihlâmın hayatlarından bahsetmektedir. Eser ta'lik türünde ve 15 varak yazılmıştır. Zaten Müstakimzâde Efendi farklı birçok kişinin hayatından bahseden eserler ele almıştır. Müderrislerden padişahlara hatta Ehl-i Beyt'e kadar birçok ileri gelenin biyografilerini kaleme almıştır.

Eserin başında şu şiir kayıtlıdır:

“Yâ Rab, kalemim müy-ı fenadan sakla

Tahrîrimi tan'ı süfehâdan sakla

Tevfikün idüp kande gidersem bana rehber

Şehrâh-ı şeri 'atte hatâdan sakla”⁹⁸

26.Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nisâb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb: Müstakimzâde Efendi'nin bu eseri Arapça'dır. Eserde meşhûr kişilerin soyu, ismi, lâkabı gibi tanıtıcı bilgiler içeren eser alfabetik metotla yazılmıştır. Biyografik bir eserdir.⁹⁹ Eseri Ahmet Yılmaz Doktora Tezi olarak çalışılmıştır. Biz de tez çalışmamızda “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayâtı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı” adlı bu çalışmadan zaman zaman faydalanmış bulunmaktayız.

⁹⁷ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Şerh-i Dîvân-ı Alî b. Ebî Tâlib*, Ankara Millî Ktp. , Nu.4938; Eserin el yazması Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2780 Numaralı bölümde yer almaktadır. Eser h. 1255 m. 1839 Mısır-Bulak'da basılarak okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Bu bilgi için bkz. İsmail Hakkı Altuntaş, *Age. , s. 13.*

⁹⁸ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Zeyli Devha-i Meşâyı-hı Kibâr*, Süleymaniye Ktp. , Esad Efendi, Nu. 2241/3.

⁹⁹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Niseb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, Nu. 628.

27.Mecmua'âi Fevâid: Müstakimzâde Efendi'nin bu eseri 320 mevzuda yazılmış fâidelerden meydana gelmiş bir eserdir. Çeşitli yazı türlerinde ve farklı sayfa düzeninde meydana getirilen 300 varak hacminde oldukça muhtevalı ve meşin ciltli bir eserdir. Eserin birinci varağında Müstakimzâde Efendi'nin bu fâideleri kendi özel mütalaaları için yazdığını belirtilmektedir. Ayrıca mecmuanın başında bir fihristi de bulunmaktadır.¹⁰⁰

28.Tuhfe-i-Hattâtîn: Müstakimzâde Efendi'nin en önemli eserlerinden biri olup h.1173 (m.1759-60) yılında yazılmıştır. Eserin adı ebced hesabıyla bu tarihi göstermektedir. Bu eserde besmele ve harfleri, yazılışları ve harflerin ne anlama geldikleri üzerinde durmuştur. Eserde hat çeşitlerinden olan sülüs, nesih, celî ve ta'lik yazıyla eser veren Arap, Türk ve Fars hattatların biyografileri de yer almaktadır.¹⁰¹

29.Cihâzu'l-Mâ'cûn fî Halâsî't-Tâûn: Müstakimzâde Efendi tarafından yazılan, bulaşıcı ve salgın hastalıkların ortaya çıkmasından ve alınması gereken önlemlerden ayrıca okunacak duâlardan bahseden bu eser h.1188 (m.1780) yazılmıştır. Eserin yazı türü nesihtir ve 25 varaktan oluşmaktadır.¹⁰²

30.Şifau' us-Sudûr Li'n-Nesli'n-Nûr: Müstakimzâde Efendi bu eserinde Hz. Peygamber'in ecdâdının isimleri ve neseplerinden bahsetmiştir. Bu eser büyük olasılıkla Müstakimzâde Efendi'nin yazdığı son eserdir. Çünkü eser h.1202 (m.1787) şevval ayında bitirilmiştir. Müstakimzâde Efendi'nin de daha önceden belirttiğimiz gibi ölüm tarihi 22 Şevval hicri 1202 olduğundan böyle bir kanaate varmış bulunuyoruz. Eser 10 varaktan oluşan ta'lik türünde yazılmış bir eserdir.¹⁰³

31.Devlet-i Al-i Osman: Müstakimzâde Efendi bu eserinde kendi zamanına kadar gelmiş geçmiş tüm Osmanlı sultanlarının isimlerini 5 beyit ile nazım halinde kaleme almıştır.¹⁰⁴

32.Dustûru'l- Amel-i Şâhâne: Bu eserin başında Müstakimzâde Efendi bir Fatiha, beş Nâfi'a ve bir Hâtîme'den meydana geldiğini yazmıştır. Eserde konu olarak insanlığın bekâsı, dünya işlerinin sıhhati, saltanat düzeninin esasının adâlet

¹⁰⁰ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Hayatı ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisab't*, s. 107.

¹⁰¹ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Molla Murad Ktp., Nu. 1425.

¹⁰² Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Cihâzu'l-Mâ'cûn fî Halâsî't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, Nu. 625.

¹⁰³ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Şifau' us-Sudûr Li'n-Nesli'n-Nûr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nu. 1684/4.

¹⁰⁴ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Devlet-i Al-i Osman*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Nu. 725.

olduğu, savaş aletlerinin kullanılması, asker eğitimi, cihada hazırlık, barış ve Hz. Peygamber'in gazvelerinden bahsetmiştir. Eser ta'lik t¼r¼nde yazılmıştır.¹⁰⁵

33.Mak¼l¼t-ı-Devriyye: M¼stakimz¼de Efendi'nin bu eseri tarikat ehlinin kıyafet, telkin, tevbe, cezbe, deveran ve suf, raks gibi tasavvuf durumlarını i¼eren bir eserdir. M¼stakimz¼de bu eserde sem¼', raks ve dever¼ndan uzunca bahsetmiştir. Mutasavvıfların raks hakkındaki ilmi tartışmalarını ayrıntılı olarak ele almıştır. M¼stakimz¼de Efendi'nin tasavvuf ile ilgili g¼r¼řlerinden bahsederken değindiğimiz gibi sem¼', raks ve dever¼nı anlatırken ¼yet ve hadislerden deliller getirerek bu konulara eserde ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Eser h.1199 (m.1784) yılında yazılmıştır.¹⁰⁶

34.¼s¼r-ı-Ad¼de: M¼stakimz¼de Efendi'nin bu eser kırk hadis terc¼mesidir. Birden kırka kadar olan sayıların ge¼tiđi hadisler toplanmış ve o şekilde oluşturulmuştur. Eserde ge¼en hadis-i şeriflerin konuları birbirinden farklıdır. Eser h.1190 (m.1776) yılında yazılmıştır. Eser matb¼ değildir. Yazma olarak k¼t¼phanelerde bulunmaktadır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ M¼stakimz¼de S¼leyman S¼deddin, *Dust¼ru'l- Amel-i ř¼h¼ne*, S¼leymaniye K¼t¼phanesi, Esad Efendi, Nu. 1684/7.

¹⁰⁶ M¼stakimz¼de S¼leyman S¼deddin, *Mak¼l¼t-ı Devriyye*, S¼leymaniye Ktp., Pertev Paşa, Nu. 625/14.

¹⁰⁷ M¼stakimz¼de S¼leyman S¼deddin, *As¼r-ı Ad¼de*, S¼leymaniye K¼t¼phanesi, Pertev Paşa, Nu. 625/21.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN BAZI KELÂMÎ KONULARA DÂİR GÖRÜŞLERİ

Müstakimzâde Süleyman Sadeddîn Efendi Kelâm ilminin konuları olan Tevhid, Allah'ın Sıfatları, Halku'l-Kur'ân, İman-Amel İlişkisi, İman- İslam İlişkisi, Büyük Günah Meselesi, Kulun Filleri, Kaza ve Kader, Hidayet ve Delalet, Rızık, Ahiret, Miraç, Şefaât, Peygamber'in Günah İşlememesi, Hz. Peygamber'in Anne- Babası'nın Durumu, Mûcize- Keramet, Dünyanın Yaratılışı gibi meseleler hakkında bilgiler vermiş ve fikirleri beyan etmiştir. Ayrıca Kelâm ilminin konuları ile ilişkili Hilafet Meselesi, Mehdilik, Kerbelâ ve 73 Fırka Hadisi gibi mevzulara da eserlerinde yer vermiş ve görüşlerini okuyucuya aktarmıştır.

2.1.Tevhid

Eşi, benzeri ve dengi olmadığından sebep bir olan manasındaki vahid¹⁰⁸ kökünden türeyen tevhid, sözlükte “bir şeyin tek olduğuna hükmetmek ve onun böyle olduğunu bilmek” demektir. İstilahta ise tevhid, üçe Allah'ın zâtını bütün tasavvurlardan, zihinlerdeki hayal ve evhamdan tecrit etmek demektir.¹⁰⁹

Bilindiği üzere dinin temel direği olan tevhidin ilk temsilcisi ve tebliğcisi Hz. Âdem'dir. Daha sonra Hz. Nuh devam ettirmiş ama ne yazık ki insanlar tevhid akidelerini bozmuşlar ve şirke kaymışlardır. Allah'a şirk koşmanın hem eylem hem söz olarak birçok yolu ile doğru yoldan ayrılmışlardır.¹¹⁰

İlk temsilciliğini Hz. Âdem'in yaptığı tevhid akidesini bozan, Yüce Allah'a ait özellikleri ondan başka varlıklara veren guruplar tarih boyunca hep var olmuştur. Örneğin Seneviyye, Mecûsiler, Hıristiyanlar, Tabiatçılar ve Eflâkiyye gibi gurupları tevhidi bozan guruplar olarak sayabiliriz.¹¹¹ Tevhid'i zedeleyenlere verilebilecek diğer örnekler ise Şia'nın bazı kollarını söyleyebiliriz. Çünkü onlardan bazıları Hz. Ali sevgisi maskesi altında onu kendilerine lider kabul ederek tanrılık nispet etmişlerdir. Yüce Allah'ın sıfatlarını insanların sıfatlarına benzeterek sıfatlar konusunda Tevhid'i zedeleyen bir başka gurup ise Müşebbihe olmuştur. Tevhid

¹⁰⁸ Rağib el İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, Terc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Cira Yay. İstanbul 2012, s. 1138.

¹⁰⁹ Bkz. Bekir Topaloğlu, vd. , *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, Ankara 2010, s. 321.

¹¹⁰ Muammer Esen, *Age.* , s. 112.

¹¹¹ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Terc. Bekir Topaloğlu, DİB Yay. , Ankara 2005, s. 64.

konusunda tartışan Mu'tezile ile İslâm filozofları ise Yüce Allah'ın fillerinde bir olması mevzusunu gündeme getirmişlerdir.¹¹²

Tevhidin zıddı ise şirk yani ortak koşmaktır. Yüce Allah'a hiçbir konuda ortak koşulamaz. Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili şirk koşanlar hakkında "Andolsun ki onlara: Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorsan, mutlaka, "Allah" derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?"¹¹³ Yine aynı sûrede "Andolsun ki onlara: Gökten su indirip onunla ölümünün ardından yeryüzünü canlandıran kimdir?" diye sorsan, mutlaka, "Allah" derler. De ki: (Öyleyse) hamd da Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu (söyledikleri üzerinde) düşünmezler."¹¹⁴ buyurulmuştur.

Allah'ı birlemenin esası ve bu birlemeye kesin inanmanın en güzel ifadesi ise şudur: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resûllerine, öldükten sonra dirilmeye, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna, hesap, mizan, cennet ve cehenneme inandım ve bunların hepsi de haktır."¹¹⁵

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi de bir eserinde tevhidi şöyle tanımlamıştır: "itikâd ve imanın sahih olması için Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, bütün canlıların öldükten sonra Allah-u Teâlâ'ya kıyamet gününde döndürüleceğine, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna, mizâna, cennete ve cehennemine hak olduğuna şüphesiz iman getirmek ve inanmaktır."¹¹⁶ Müstakimzâde Efendi'nin bu tanımından hareketle onun tevhid konusunda Ehl-i sünnet âlimlerinden farklı olarak tanımladığını görmekteyiz.

Bir başka yerde müellifin tevhid konusundaki görüşleri şöyledir: "Allah Teâlâ birdir, ancak sadece adet yönüyle birlik değil. Onun bir şeriki yani ortağı yoktur, bir evlâdı olmamıştır. O kimsenin de evladı olmamıştır. Hiç kimse ona benzemez ve O hiç kimseye benzemez. Ezelden beri Allah Teâlâ zât ve sıfatıyla mevcuttur. Ebed'ül

¹¹² Bkz. Bekir Topaloğlu, Y. Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yay. , İstanbul 2008, s. 80.

¹¹³ Ankebût 29/61.

¹¹⁴ Ankebût 29/63.

¹¹⁵ Bkz. Ebû Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, , çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 55; Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008, s.124.

¹¹⁶ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, vr. 39a; Ebû Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, s. 55.

ebede kadar da mevcut olacaktır. Yüce Allah'ın ne öncesi yani başlangıcı vardır ne de âhiri yani sonu vardır.”¹¹⁷

Görüldüğü üzere Müstakimzâde Efendi, İhlas Sûresi'nin mealine uygun bilgiler vermiştir. “De ki; o Allah tektir. Allah eksiksiz, Samet'tir. (Bütün varlıklar ona muhtaç, fakat o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Doğmadı ve doğrulmadı. Ona bir denk de olmadı.”¹¹⁸ buyurulmuştur.

Müellif Hz Ali'nin *Divanı Tercüme ve Şerhi* eserinde bu konuyla ilgili, Muvahhid'in Allah'ın bir olduğunu kabul edip bunu tekrarlayan kimselere denildiğini ifade etmiştir. Ona göre zikir ve tesbihin en faziletlisi “Allahtan başka ilah yoktur, Muhammed onun kulu ve resûlüdür” anlamındaki “Lâ ilahe illallah Muhammed-ün Rasûlullah” demektir.¹¹⁹

Müstakimzâde Efendi şu bilgilere de yer vermiştir; tevhid ehlinde bir kimse tabiata inananların sözünü söylese te'vil edilmesi gerekir. Mesela çoğu vakit “bahar, bitkileri yeşertti” şeklinde ifadeler kullanılabiliyor. Oysa aslında o bitkileri yeşerten ve onları yerden bitirenin yüce Allah olduğunu ifade eder. İslâm'a inanmış bir insan hakikatte bilir ki bütün bunları gerçek yaratıcı olan Allah Teâlâ var etti ve ediyor.¹²⁰

2.2.Allah'ın Sıfatları

Allah'ın sıfatları itikâd kitaplarında genel olarak ikiye ayrılır. Bunlar; zâtî ve subûtî sıfatlardır. Bunlardan başka bir de Allah'ın fiili sıfatları bulunmaktadır;

Zâtî Sıfatlar, yalnızca Allah Teâlâ'nın zâtına mahsus olan, mahlûklardan herhangi birinde bulunmayan, bulunması da câiz ve mümkün olmayan sıfatlardır. Bu sıfatlar şunlardır: Vücûd, Kıdem, Beka, Muhâlefetün li'l-havâdis, Vahdâniyyet, Kıyâm bi-nefsihî.¹²¹

Subûtî Sıfatlar ise varlığı zorunlu olan ve kemâl ifade eden sıfatlardır. Subûtî sıfatlar hiçbir şekilde mahlûkların sıfatlarına benzememektedir. Çünkü Allah'ın ilmi, kudreti, dilemesi vb. sonsuz, ezeli ve ebedidir. Ayrıca onun sıfatları kemâl ve yetkinlik ifade etmektedir. Yaratılmışları ise sonu olan, sınırlı, sonradan yaratılmış, eksik olan ve yetersiz olan sıfatlardır. Subûtî sıfatlar sekiz tanedir. Bunları

¹¹⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 39a.

¹¹⁸ İhlas 112/1-4.

¹¹⁹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 314.

¹²⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 149.

¹²¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1339, s. 88.

ise şu şekilde ifade ederiz: Hayat, İlim, Semi', Basar, İrâde, Kudret, Kelâm, Tekvîn.¹²²

Fiili sıfatlar, Allah'ın onunla vasıflandırılması ya da vasıflandırılmaması câiz olan yani, yüce Allah için menfi olarak da müspet olarak da kullanılabilen sıfatlara denilmektedir. İtikat kitaplarında bahsedilen fiili sıfatlar ise şunlardır: Yaratma (Tahlik), İhda' ve İdlâl, Peygamber Göndermek ve Kitap İndirmek (İrsâl ve İnzâl), Ba's ve Haşr, Ten'im ve Ta'zib.¹²³

Sıfatlar konusunda Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu'tezile'ye göre teşbih¹²⁴ ve tescim ifade eden naslar, zahiri manaları ile anlaşılmaz, imkân olursa tevil edilir. Mâtürüdî ve Eşari gibi ilk sünni kelemcileri de Allah'ın sıfatlarını tevil etmemişlerdir.¹²⁵

Müşebbihe taraftarları bu konuda ileri gitmiştir. Onlara göre Kur'ân-ı Kerîm'de vârid olan istivâ, vech, yedeyn, cenb, meşiet, ityân, fevkıyye gibi isim ve fiillerin hepsi zâhir anlamdadır ve Allah'ın el, kol, baş, göz gibi organları vardır.¹²⁶

Müstakimzâde Efendi'ye göre ise, Allah'ın sıfatları sıfat-ı zâtıyye ve sıfatı fiiliyyedir olmak üzere iki kısımdır. O bu konuda şunları "Rabbil Âlemin'in gerek zâtıyye gerekse fiiliyye sıfatları ezelde ve ebedde mevcuttur. Yani ezelen ve ebeden geçicilik yoktur, hep devam eder."¹²⁷ demiştir.

Müellif bir başka yerde Allah'ın sıfatlarından şöyle bahsetmiştir: "Yüce Allah'ın sıfat-ı zâtıyyesinin biri hayattır yani diriliktir. Biri kudrettir yani güç yetirmektir. Biri ilimdir yani bilmektir. Biri kelâmdır yani söylemektir. Biri semi'dir yani işitmektir. Biri basardır yani görmektir. Biri iradedir yani dilemektir. Kelamullahi Teâlâ diridir, her şeye gücü yeter ve her şeyi görücüdür. Sıfat-ı fiiliyye'nin ise biri tehallüktür yani yaratmadır. Biri terziktir yani rızıklandırmadır. Biri inşadır yani yokken var etmektir. Biri san'adır yani nesneyi vücuda getirmektir ve

¹²² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 98.

¹²³ Bkz. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, ss. 122-126.

¹²⁴ Teşbih, benzetme demektir. Yüce Allah ile yaratılmışlar arasında gerek zât gerek sıfatlar açısından benzerlik bulunduğunu iddia edenlere ise Müşebbihe denir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. , İstanbul 1982, s. 1093; Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, Ankara 2010, s. 318.

¹²⁵ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, ss. 152-159.

¹²⁶ Bkz. Şehristanî Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n Nihal*, çev. Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 97.

¹²⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 39a.

mevcud olanı yok etmektir. Biri ihyâdır yani diri etmektir. Biri emâtedir yani öldürmektir. Yüce Allah isim ve sıfatlarıyla bir an yok olmaz, daima mevcuttur. Onun esma ve sıfatları sonradan var olmamıştır.”¹²⁸ Allah Teâlâ, hem fiili hem de zâtî sıfatlarında eşsizdir bu sıfatlar sadece ona hastır. Hiçbir sıfatının başlangıcı olmadığı gibi bir sonu da bulunmamaktadır.

Müstakimzâde Efendi'nin zâtî sıfatlar şeklinde ifade ettiği hayat, kudret, ilim, kelâm, semî', basar, irade gibi sıfatlar itikat kitaplarında subûtî sıfatlar başlığı altında verilen sıfatlardır. Müellif fiili sıfatları da itikat kitaplarından farklı olarak yaratma, rızıklandırma, yoktan var etme yani inşa, bir nesneyi var etme ve yok etme yani san'a, bir şeye can verme yani ihya, birini öldürme yani emâte şeklinde ifade etmiştir.

Müstakimzâde Efendi'ye göre “Allah Teâlâ bir nefis-i kudret ile kâdir olmadı ve olmaz. Onu bir kimse var etmedi. Kader onun ezelde bir sıfatıdır. Allah Teâlâ Hâlık'tır yani yoktan var edendir. Onun bu sıfatı bir an yok olmamıştır. Yoktan var etmesi O'nun ezelde bir sıfatıdır. Allah Teâlâ'nın işlediği fiiller ezeliyede bir sıfatıdır. Fâil olan Allah'tır ve fiili de ezeli bir sıfatıdır. Varlığının başlangıcı olmayan yüce yaratıcının fiilleri de ezelden beri vardır. Yüce Allah'ın işlediği eşyanın hepsi de mahlûktur yani yaratılmıştır. Ancak Allah Teâlâ'nın fiili gayr-ı mahlûktur yani yaratılmış değildir. Yüce Allah'ın sıfatları mahlûk değildir yani hiçbir sıfatı yaratılmış değildir. Hepsi de ezeldir başlangıcı yoktur. Eğer bir kimse “Allah Teâlâ'nın sıfatı mahlûktur” dese ve sonra biraz bekleyip şüphe etse kâfir olur.”¹²⁹

Müstakimzâde Efendi Allah'ın sıfatları hakkında şunları söylemiştir: “Allah Teâlâ öyle bir ilimle bilir ki bizim bilmemiz gibi değildir. Biz yaratılmışların bildikleri ne kadar çok olursa olsun onun ilmine benzemez. Öyle bir kudret ile güç yetirir ki asla bizim güç yetirmemiz gibi değil. O öyle bir görüşle görür ki bizim görmemiz gibi değil. Görmesi sınırlı olan insanoğlu çıplak gözle dağın arkasını dâhi göremez. Öyle bir söylemekle söyler ki bizim söylememiz gibi değildir. O öyle bir işitmekle işitir ki onun işitmesi biz mahlûkların işitmesi gibi değildir. Yüce Allah'ın nihayeti yoktur. O hep var olacaktır. Çünkü O ebedîdir. Onun zıddı yani muarızı da

¹²⁸ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 39b.

¹²⁹ Bkz. Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 40a.

yoktur. Onun zâtının da sıfatlarının da bir benzeri yoktur. Kur'an-ı Kerim'de onun eli, yüzü, nefsi gibi ifadeler vardır. Mesela "Allah'ın eli onların eli üzerindedir."¹³⁰ buyurulmuştur. Âyet-i Kerîme'de geçen "el" kelimesi için "buradaki yed den maksat Allah'ın kudreti ya da nimetidir." demek câiz değildir. Yüce Allah'ın "yed" sıfatı malûm değildir. Tıpkı gazabı ve rızası sıfatları gibi müteşabihatdandır. Yani keyfiyetsizdir. Çünkü böyle söylemekte iptal-i sıfat vardır ki bu Kaderiye'nin ve Ehl-i İtizal'in görüşüdür."¹³¹

Müstakimzâde Efendi ifadelerinden anlaşıldığına göre Allah'ın sıfatları konusunda Matûridi ve Eş'ari gibi düşünmüştür. Nitekim ilk Sünni kelamcıları da Allah'ın sıfatlarını tevîl etmemişlerdir.¹³² Cüveynî gibi müteahhir kelamcıları ise Allah'ın sıfatlarını tevile gitmişlerdir. Örneğin Fetih Suresi 10. Ayette geçen "Allah'ı eli onların eli üzerindedir."¹³³ ifadesinde geçen "yed" yani "el" kelimesinden maksat göre kudret, güç manasındadır.¹³⁴ Müstakimzâde Efendi ise buna karşı çıkar ve oradaki "yed" kelimesine "güç, kuvvet" manası vermenin câiz olmadığını söyler. O "Allah'ın eli" ifadesinin mahiyetinin biz insanlar tarafından anlaşılamayacağını bunum müteşabihâtta olduğunu eserinde ifade eder.¹³⁵

Ayrıca Müstakimzâde Efendi'nin Ehl-i İtizal şeklinde ifade ettiği grup Mu'tezile'dir.¹³⁶ Mu'tezile'nin ise sıfatlar konusundaki görüşüne göre Allah'ın kendisinden ayrı nitelikleri bulunmaz. Sıfat zât'dan ayrıdır ve birbirlerinden bağımsızdırlar. Bu yüzden Allah'ın özüne eklenen vasıfları kabul etmek birçok tanrının var olduğunu kabul etmek olur. Mu'tezile'ye göre Allah bilgidir ama bilgisi olduğundan dolayı değil ya da Allah görür ama görme vasfı olduğundan değil. Allah demek zaten her şey demektir. Allah'a ayrı bir şekilde nitelik yüklemeye gerek yoktur.¹³⁷

¹³⁰ Fetih 48/10.

¹³¹ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. , 41a; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, ss. 152-159

¹³² Bkz. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, ss. 152-159.

¹³³ Fetih 48/10

¹³⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 1093.

¹³⁵ Bkz. Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. , 41a.

¹³⁶ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. , 41a.

¹³⁷ Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi Kelâm Dirasetü Felsefiyyeti Li Erae Fırak'l- İslamiyyeti Fi Usulu'd-din*, II, Dâru'l- Nahdati'l- Arabiyye, Beyrut 1984, s. 122; Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1993, s. 431.

2.3.Halku'l-Kur'ân

Bir şeyin herhangi bir aslı ve benzeri olmaksızın yaratma manasına gelen “halk”¹³⁸ kelimesi ile “Kur'ân” kelimesinden türeyen terkip ise Halku'l-Kur'ân'dır.

Mezhepler Tarihi eserlerinin naklettiklerine göre Kur'ân'ın yaratılması konusundan ilk defa bahseden Ca'd b. Dirhem (ö.124/742), daha sonra Cehm b. Safvan (ö.128/745) olmuştur.¹³⁹ Halku'l Kur'ân meselesi İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (h.80-150 m.699-767) zamanında ortaya çıkmıştır. İmam-ı A'zam bu konuyu oldukça ayrıntılı izah ederek Kur'an-ı Kerim'i mahlûk olduğu görüşünü savunanlara cevap vererek bir müddet onları susturmuştur. Ancak İmam-ı A'zam'ın tüm bu gayretlerine rağmen fitneler durmamıştır. Abbasi halifelerinden Me'mun (h.170-218/m.776-833) dönemine kadar devam etmiş, bu halife döneminde açığa çıkmış ve yerleşmiştir. Halife Me'mun'un kendisi dahi Mu'tezile'nin fikirlerine kapılarak Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmiştir.¹⁴⁰

Mürcie'nin bir kısmına göre, Kur'ân yaratılmıştır, bir kısmına göre ise yaratılmamıştır. Bir kısmı ise bu konuda yorum yapmamayı benimsemiştir.¹⁴¹

Hâricî'ler, Mu'tezile, İmamiyye, Zeydiyye gibi bazı fırkalara göre yüce Allah'ın kelâmı hâdistir. Çünkü onlara göre kelâm, belli bir nizama sokulmuş harflerden ve hecelerden oluşmaktadır, bu yüzden de Allah'ın kelâmı hâdistir. Yine onların bu konudaki görüşlerine göre, Allah'ın kelâmı haberler, emir ve nehyden ibaret olduğundan, bu kelâm ezeli olsa dahi, yüce Allah'ın ezelde daha âlem ve insanları halk etmeden önce haber verici, emredici ve nehyedici olması gerekirdi. Ancak bu Allah için abes bir durum olurdu. Bu yüzden yüce Allah'ın kelâmı bunlar yaratıldıktan sonra meydana gelmiştir ve kelâmın hâdis olması gerekir.¹⁴²

Ehl-i sünnet taraftarları ise şüphesiz Allah'ın ezeli kelâm ile konuştuğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre bu kelâm onun zâtı ile kâimdir. Ondan ne ayrıdır ne de

¹³⁸ İsfahani, *Müfedit (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 559.

¹³⁹ Abdu'l-Fettah Ebu Gudde, *Halk-ı Kur'an Meselesi-Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*, Çev. Mücteba UGUR, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. , Ankara 2005, s. 307.

¹⁴⁰ Abdul Hayy, M., “Eş'arilik”, *İslâm Düşünce Tarihi*, I, Edit. M. M. Şerif, İnsan Yay. , İstanbul 1990, ss. 255-278; Ayrıca bkz. Abdu'l-Fettah Ebu Gudde, *Age.* , s. 308.

¹⁴¹ Bkz. Eş'arî Ebû'l Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yay. , İstanbul 2005, s. 152.

¹⁴² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 178; Cihat Tunç, *Sistemik Kelâm*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 154.

ondan zâil olur. Yaratıcının kelâm sıfatı harflerden ve seslerden oluşmadığı gibi onun kısımlara ve parçalara ayrılması da mümkün değildir.¹⁴³

Mu'tezîle âlimleri Allah'ın ezelde mütakellim olmadığını kendisi için kelâm yaratıp onunla konuştuğunu yani kelâmın hâdis olduğunu ve zâtı ile kâim olmadığını ifade ederler. Ancak bu âlimler de kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmına göre, Allah'ın kelâmı harfler ve sesler cinsindedir, Allah Cebrâil'in ağzında bu harfleri yaratarak konuşur. Bir kısım Mu'tezîle âlimine göre ise Allah'ın kelâmı harfler ve seslerden müteşekkildir ve o bu harfleri Levh-i Mahfuz'da yaratmak sureti ile mütakellim olmuştur. Bazı âlimler ise kelâm sıfatı hakkında, Allah'ın kelâm sıfatına inandıklarını, ikrar ettiklerini fakat onun hâdis mi kâim mi olduğunu yani mahlûk mu gayr-ı mahlûk mu olduğu konusunda görüş ifade etmediklerini söylemişlerdir.¹⁴⁴

Müstakimzâde Efendi'ye göre ise, Kur'ân-ı Kerim kelimullahdır. O mushafalara yazılır, kalplerde bulunur ve diller ile okunur. O Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Ona göre okunan Kur'ân kelâmı mahlûktur lâkin Kur'ân kelimullahdır, mahlûk değildir, belki Rabbil Âlemin'in sanatıdır ve sanat-ı Rabbil Âlemin kadîmdir. Mahdüs ve mahlûk değildir.¹⁴⁵

Müellife göre, "Allah Teâlâ Kur'ân'da Hazreti Mûsa'dan vesair peygamberlerden (aleyhissalavatühüm), Firavun'dan ve İblis'ten hikaye zikretmiştir. Yüce Allah'ın kelâmı mahlûk değildir. Ancak enbiyaların, Firavun'un ve İblis'in kelâmı mahlûktur. Yüce Allah Hz. Musa ile konuşmuştur. Ancak Allah Teâlâ'nın konuşması kelâm sıfatı iledir ki onun kelâm sıfatı ezeldir. Bunun gibi yüce Allah hiçbir şey yaratılmadan Hâlık idi ki Hâlık onun ezeli sıfatıdır."¹⁴⁶

Müstakimzâde Efendi'ye göre, kullar âletler, sebepler ve harflerle konuşuz. Ancak Allah Teâlâ âletler ve harfler olmadan konuşur. Harfler, sebepler ve âletler mahlûktur, haliyle onunla söylenen sözler de mahlûktur. Kelamullah ise gayr-ı mahlûktur. Kur'ân yaratılmış değildir.¹⁴⁷

¹⁴³ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 80; Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238.

¹⁴⁴ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 80.

¹⁴⁵ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 40a; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 80; Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238

¹⁴⁶ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 40b.

¹⁴⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 41a.

2.4. İman-Amel İlişkisi

İman- amel ilişkisi mevzusunu ilk gündeme getirenin Muhakkime'dir.¹⁴⁸ İman konusunun sistemli bir tartışmaya dönüşmesinde ise Mürcie'nin büyük rolü olmuştur. İbâdiler ise bu konuda, amelleri imanın sıhhatinin şartı olarak kabul ederler ve bunun zıddını iddia edenlerin görüşlerini reddederler.¹⁴⁹

Mu'tezile âlimlerden Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) ameli imanın bir parçası olarak kabul eder. Münafıklar, kâfirler ve müminlerle ilgili Kur'ân ve hadislerde yer alan hükümlerin büyük günah işleyen kişiye uygulanamayacağını savunur. Ona göre iman ile küfür arasında üçüncü bir makam vardır ve günahkâr kimse tevbe ederse imana döner etmezse kâfir olur, fâsık olarak isimlendirilen bu kimse cehennemde sonsuza kadar cezalandırılır.¹⁵⁰

Selef âlimleri de amel olmazsa iman olmaz dememişlerdir ve böylece Ehl-i sünnet gibi "amel imandan cüz değildir" görüşünü benimsemişlerdir.¹⁵¹ Mu'tezile ve özellikle de Hâricî'ler ameli imandan bir cüz saymışlar ve "ameli olmayan bir kimsenin imanı da olmaz" demişlerdir.¹⁵²

Cehmiyye'ye göre iman sadece Allah'ı bilmektir. Küfür ise Allah'ı bilmemektir. Yani bir insanın amelinin imanına faydası veya zararı yoktur.¹⁵³

Ehl-i sünnet âlimleri imanın mahiyetini kalbin tasdiki olarak görür. Bir kimsede kalpteki tasdikin alâmeti olan ikrar bulunursa mümin vasfına hâiz olur. Tasdik yalanlama ile ikrar da inkâr ile yer değiştirmedikçe o kişi hakkında kâfir denilmez. Mâtürîdî'ye (ö.333/944) göre iman kalp ile tasdik etmektir. İman kesin bilginin tasdikinden oluşmaktadır ve bu nedenle her müminin imanını sağlam bilgi ve sağlam verilerle desteklenmesi gerekir. Ameller imanın bir parçası değildir ve imanın dışında birer farzdırlar. Ameller imanın bir cüz'ü olmadığı için kişi amelleri işlediği için iman artmaz ya da onları terk etmekle veya günahla da azalmaz. Ancak

¹⁴⁸ Muhakkime, Sıffin savaşı sonunda hakemlerce verilen kararı benimsemeyenler. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s.107.

¹⁴⁹ Hasan Onat, Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 2012, s. 80.

¹⁵⁰ Kâzî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbiyye, Kahire 1965, ss. 137-138; Onat vd. , Age. , s. 144.

¹⁵¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, III, Nşr. Kasım el-âsımî en-Necdî, Metâbiu'r-Riyad, Riyad 1381, s. 151.

¹⁵² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, ss. 73, 293.

¹⁵³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 229.

günahkâr olur, cezasını çeker. Fakat işlediği günahı hafife alırsa ve inkâr ederek bu günahı işlerse imanını kaybeder.¹⁵⁴

Eş'arî'ler'in büyük bir kısmı da imanı tasdik olarak tanımlar ve amelleri imanının dışında görürler. Onlar amelleri imanın aslından görmeyip rüknü olarak görürler. Bu yüzden onlar da büyük günah işleyen kimseyi fâsık olarak isimlendirir. Bu kimse imandan çıkmaz fâsık mümindir. Eğer tövbe etmeden ölürse onun âhiretteki durumu yüce Allah'a kalmıştır.¹⁵⁵ İman kalp ile tasdiktir. Dil ile ikrar uzuvlarla amel ise imanın furûdudur. Kalp ile tasdik eden, yani Allah'ın birliğini ikrar edip peygamberleri ve onların yüce Allah'tan vahiy yolu ile getirdiklerini kabul eden kişinin imanı sahihtir. Bir insan ancak bunları inkâr ederek imandan çıkar.¹⁵⁶

Ehl-i sünnet âlimlerinin bu konuda zikrettikleri deliller şunlardır; “Ey İman edenler, sizin üzerinize oruç farz kılındı.”¹⁵⁷ buyurulmuştur. Bu ve benzeri ayetlerde önce iman zikredilmiş sonra amel işlemeyi gerektiren emirler ve yasaklar zikredilmiştir. Öyleyse amel imandan ayrıdır. Bir başka delil ise şu ayettir: “İman edenler ve iyi amel yapan kimseler...”¹⁵⁸ buyurulmuştur. Bu ve bunun benzeri ayetlerde sâlih amel imana atfedilmektedir. Arapça gramer kuralına göre sadece ayrı manada olan şeyler birbirine atfedilir. Ehl-i sünnet âlimlerinin gösterdiği bir delil de “Kim mümin olarak iyi ve güzel amel işlerse...”¹⁵⁹ ayetidir. Amelin kabul olması için imanın şart olduğu belirtilmiştir. Amelin imana dâhil olamayacağı aşikârdır. Ancak iman ile amel arasında sıkı bir ilişki vardır. Örneğin, tatbikata geçmeyen bir inanç, meyvesiz bir ağaç veya küpte saklanılan bir altın gibidir. Çünkü yüce Allah'ın rızası sadece kalpteki iman ile değil bu imamın semeresi olan ibadet, sâlih amel ve güzel ahlak ile kazanılır. Ancak imanı kemâle erdirmek için Allah'ın emirlerini yapmak, yasaklarından sakınmak gerekir. Nitekim amel imanın bir parçası değildir ama imanı olgunlaştırır. Selef âlimleri, hadisçiler ve bazı mezhep imamları, ameli imanın kemâlinden saymışlardır. Yani onlara göre imansız amel makbûl olmaz,

¹⁵⁴ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 162; Onat vd. , Age. , s. 385.

¹⁵⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 73; İrfan Abdilhamit, “Ebü'l-Hasan Eş'arî”, *DİA*, XI, 1995, ss. 444-447; Onat vd. , Age. , s. 414.

¹⁵⁶ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 92.

¹⁵⁷ Bakara 2/183.

¹⁵⁸ Bakara 2/227.

¹⁵⁹ Tâhâ 20/112.

amelsiz iman kemâle ermez. Amel ile iman kuvvetlenir. Amel ile imanın muhafazası daha kolay olur.¹⁶⁰

Ameli imandan bir cüz sayanların da ayet ve hadislerden delilleri bulunmaktadır.¹⁶¹ Onlar, Kur'ân-ı Kerim'in pek çok ayetinde iman ile amelin birlikte zikredildiğini söylemişlerdir. Onlara göre bu durum amelin imandan ayrı olmadığını göstermektedir. Onların kullandığı hadislerden biri şudur: Bir rivayete göre Hz. Peygamber, "Münafiklarla bizim aramızdaki ahit namazdır. Kim onu terk ederse kâfir olur."¹⁶² buyurmuştur.

Amel imandan bir cüzdür diyenlerin kullandığı diğer bir delil de kıblenin değişimi ile ilgilidir. Kible, Beyt-i Mukaddesten Kâbe'ye çevrildiğinde bazı müslümanlar Hz. Peygamber'e, daha önce Beyt-i Mukaddes'e yönelerek namaz kılan ve daha kible değişmeden vefat eden kimselerin durumunu sorduklarında "Allah sizin imanınızı zayi edecek değildir."¹⁶³ ayeti buyrulmuştur. Bu ayetteki iman kelimesi namaz yerine kullanılmıştır. Bir başka delilleri de şudur: Hz. Peygamber "Zîna eden mümin olduğu halde zîna etmez. Hırsızlık eden, mümin olduğu halde çalamaz, şarap içen de mümin olduğu halde içemez."¹⁶⁴ buyurmuştur. Onlara göre şayet iman ile amel birbirinden ayrı olsaydı, bir kişinin zîna ettiği, hırsızlık yaptığı ve şarap içtiği halde mümin olması lazımdı.¹⁶⁵

Müstakimzâde Efendi'ye göre ise iman, dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Yer ve gök ehlinin imanları ne artar ne eksilir. Bütün müminler iman ve tevhitte beraberdiler yani eşittirler. Yani ameller imanın bir parçası değildir. Müminler imanda birdirler ancak amellerinde birbirlerinden farklıdırlar.¹⁶⁶

Müstakimzâde Efendi'ye göre, imanın artıp eksilmesi kabul edilemez. Allah Teâlâ mümin kullarına çok fazilet ve iyilik vermiştir. Bazen kullarının işlediği

¹⁶⁰ Taftazanî, Sâdeddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l- Makâsıd*, II, İstanbul 1277, s. 187; Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, DİB Yayınları, Ankara 1964, s. 133.

¹⁶¹ Nisa 4/93; Secde 32/18; Bakara 2/81; Müslim, *İman* 24; Tirmizî, *İman* 18.

¹⁶² Tirmizî, *İman*, 9.

¹⁶³ Bakara 2/143. ; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayreddin Karaman vd. , *Kur'ân Yolu Türkçe Meali ve Tefsiri*, I. , DİB Yayınları, Ankara 2016, ss. 229-231.

¹⁶⁴ Buhârî, *Eşribe* 1.

¹⁶⁵ Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbü't-temhîd*, nşr. Richard J. McCaryhy, el Mektebetü-Şarkiyye, Beyrut 1957, s. 369; Ahmed Lütfü Kazancı, *Akaid Dersleri(İslâm İmanı)*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1970, s. 53.

¹⁶⁶ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, vr. 45b.

sevaplarının tam karşılığını verir bazen de fazlı kereminden ötürü kat kat sevap verir.¹⁶⁷

Görüldüğü üzere Müstakimzâde Efendi amel-iman ilişkisi mevzusunda Ehl-i sünnet âlimleri gibi düşünmüş ve amelin imandan ayrı bir cüz olduğunu tüm müminlerin imanda bir olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸

2.5. İman- İslâm İlişki

İslâm, sözü ikrarla birlikte kalple inanmak, fiille uygulamak ve Allah'ın hüküm verdiği ve takdir ettiği her şeyde ona teslim olmak demektir.¹⁶⁹

İman ise Hz. Peygamber'e gönderilen şeriatın adıdır. Ayrıca tasdik etmek demektir.¹⁷⁰

Eş'arî'lere ile Mâtürîdî'lerden Neseffî'ye (ö. 508/1115) göre iman ile islan ayrı şeylerdir. Bu anlayışa göre her mümin müslimdir ancak her müslim özelliğine sahip değildir.¹⁷¹

Mâtürîdî'ye göre iman ve İslâm terim olarak aynı mahiyettedir. Her mümin müslimdir, her müslim mümindir. Hz. Peygamber imanı altı esasa inanmak ile İslâm'ı da beş şartı yerine getirmekle tarif etmiştir. Bu tariflere göre iman ile İslâm arasında fark var gibidir. Fakat dikkat edilirse İslâm için sayılan şartların (kelime-i şehadet, namaz, oruç, zekât, hac) iman sahibi bir kişide doğal olarak görülecek eylemler olduğu anlaşılır.¹⁷²

Ebû Hanîfe de imanın tasdik ve ikrar olduğunu İslâm'ın Allah'ın emirlerini kabullenmek ve ona itaatte bulunmak olduğunu ifade eder. Ona göre de bu ikisi arasında sadece sözlük manaları farklıdır.¹⁷³

Müstakimzâde Efendi tercümesini ve şerhini yaptığı Fıkhü'l- Ekber'de Ebû Hanîfe'nin bu konudaki "Lügat itibariyle iman ve İslâm arasında fark vardır. Fakat İslâm'sız iman, imansız İslâm olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler."

¹⁶⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 46 b.

¹⁶⁸ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 45 b; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 162.

¹⁶⁹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s.100; Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, DİB Yayınları, Ankara 1980, s. 57.

¹⁷⁰ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 100; Ayrıca bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 168.

¹⁷¹ Bâkılânî, *Kitâbü't-temhîd*, s. 347.

¹⁷² Nreddin es-Sabûnî, *el- Kifaye*, vr. 90 a; Topaloğlu vd. , *İslam'da İnanç Esasları*, s. 38.

¹⁷³ Ebû Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, , çev. Mustafa Öz, s. 52.

ifadelerini beyanda bulunmuştur. Müstakimzâde Efendi'ye göre İslâm Allah'a mûti olmaktır. İslâm ile imanın manası bir değildir. Zira iman inanmaktır, İslâm uymaktır. İmansız İslâm İslâm'sız iman olmaz. İslâm ile iman birbirlerine arka ile karın gibidirler. Arka karınsız karın arkasız olmaz. Din bir isimdir ki imana ve Kur'ân-ı Kerim'de kullarına emirler vermiştir. Bütün kullar iman konusunda birdirler. Bütün müminler Allah'ı bilmede, tevekkülde, muhabbette, rızada, havfda, recâda ve imanda beraberdirlere. Müminler bu sıfatlarda beraberdirlere ancak diğere sıfatlarda beraber değildirler. Örneğine, recâda birdirler ama derecesinde bir değildirler, bazıları az korkarlar bazıları çok korkar. Diğere sıfatlarda aynı şekildedir.¹⁷⁴

Müstakimzâde Efendi bir başka eserinde, "müslüman" kelimesini iki şekilde açıklar. Birincisi, dil ile ikrardır ki gönderilen emirlere karşı bir imanı olmasa dahi sahibini savaşta öldürmekten kurtarır. Hakikate karşı bir inancı olmasa bile Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen şu özellikleri taşımaktadır: "Bedeviler "iman ettik" dediler. De ki siz iman etmediniz ama bâri "müslüman olduk" deyin. İman henüz sizin kalplerinize girip yerleşmemiştir. Eğer Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederseniz O sizin amel ve hareketlerinizden hiçbir şey eksiltmez. Çünkü Allah müminleri çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."¹⁷⁵ buyurulmuştur. Müstakimzâde Efendi'ye göre müslümanın diğere bir anlamı ise dil ile ikrar kalp ile tasdik ve dinin esaslarıyla amel edip, kaza ve kadere teslim olmayı kabul etmektir.¹⁷⁶

2.6.Büyük Günah Meselesi

Dinî terim olarak büyük günah yani "Kebîre" cezası büyük olan her günah manasındadır. Çoğulu kebâirdir.¹⁷⁷ Başka bir tanıma göre Allah'ın yasakladığı her fiil ve söz günahdır. Şu fiiller kebîre sayılmaktadır: Allah'a şirk koşturmak, zina yapmak, haksız yere adam öldürmek, iffetli, temiz bir kadına iftirada bulunmak, düşmana hücum anında firarda bulunmak. Ayrıca sihirbazlık yapmak, yetim malını yemek, müslüman ana babaya âsî olmak, emredilenleri yapmayıp, yasakları yapmak sureti ile aileye karşı istikâmeti terk etmek, fâiz yemek, hırsızlık yapmak ve içki içmek.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 46a.

¹⁷⁵ Hucurât 49/14.

¹⁷⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 81.

¹⁷⁷ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 887; Gölcük Şerafeddin vd. ; *Kelâm*, Tekin Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 127

¹⁷⁸ Nûreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 194; Gölcük vd. , *Kelâm*, s. 127

Büyük günah meselesi ilk olarak Hâricî'lerin bazı fikirleri dolasıyla ortaya çıkmıştır. Onlar ameli imanın ve İslâm'ın parçası olarak görmüşlerdir. Onların görüşüne göre büyük günah işleyen bir kişi imandan çıkmıştır yani kâfir olmuştur. O kimsenin âhiretteki durumu ise cehennemliktir.¹⁷⁹

Hâricî'lerden bir fırka olan Ezâkira mezhebine göre büyük günah işleyen müşriktir. Çünkü büyük günah işleyen kişi hem Allah için hem de ondan başkası için amel etmektedir. Allah'tan başkasından kasıt, nefsi veya şeytandır.¹⁸⁰

Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse ne mümin ne kâfirdir, o kişi ikisinin ortasında bir yerde bulunur¹⁸¹ ve o kimse tövbe etmediği halde ölürse cehennemliktir. Bu fikri ilk benimseyen Vâsıl b. Atâ'dır.¹⁸² Mu'tezile'nin bir kısmına göre büyük günah işleyen cehennemde azap çekecektir ancak azapları kâfirlerin azabı gibi değildir, bu konuda Hâricî'lerden farklı düşünürler.¹⁸³

Zeydiyye'ye göre büyük günah işleyen cehenneme girecek ve orada ebedî olarak kalacaktır.¹⁸⁴

Mürcie ise büyük günah işleyen kimsenin âhiretteki ve dünyadaki durumunu ayrı ayrı değerlendirir. Ehl-i Kible'den büyük günah sahibi kimse imanlı olması dolayısıyla mümindir, ancak büyük günah işlediğinden ötürü fâsıktır. O kimsenin durumu Allah'a kalmıştır. Eğer o isterse affeder dilerse o kimseyi cezalandırır.¹⁸⁵

Ehl-i sünnet âlimlerinden olan Hasan el-Basrî (ö.110/728) ise büyük günah işleyen kimseyi münâfık olarak görmüştür. Ona göre bu suçu işleyen kimsenin içi ve dışı bir değildir. Münâfık olan bir kimse tövbe etmediği ve düzgün bir hayatı seçmediği müddetçe cehennemliktir. O kimse bu dünyada dünyevî işlerde mümin muamelesi görür.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 106; Sönmez Kutlu, Ethem Cebecioğlu, Mustafa Aşkar, Osman Aydın, İbrahim Maraş, Gürbüz Deniz, *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*, ANKUZEM Yayınları, Ankara 2005, s. 58.

¹⁸⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 102; Ayrıca bkz. Ali Arslan Aydın, *Age*, ss. 145, 288.

¹⁸¹ Bu fikir Mu'tezile'nin "el- Menzile beyn el Menzilteyn" prensibidir. Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 95.

¹⁸² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 224; Ayrıca bkz. Onat vd. , *Age*, s. 144.

¹⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 130.

¹⁸⁴ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 90.

¹⁸⁵ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 127; Ayrıca bkz. Onat vd. , *Age*, s. 108; Bazı Mürchie taraftarlarına göre bütün günahlar büyüktür. Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s.150.

¹⁸⁶ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 572.

Eş'arî'ye (ö.324/935-36) göre büyük günah işleyen kişi tövbe etmeksizin öldüğünde onun hükmü yüce Allah'a kalır. Dilerse rahmetiyle bağışlar veya Hz. Peygamber onun hakkında şefaati olur. Kâfirler ile birlikte ebedî cehennemde kalması câiz değildir. Nitekim kalbinde zerre miktarı olsun iman bulunan kişinin cehennemden çıkarılacağına dâir nass¹⁸⁷ bulunmaktadır.¹⁸⁸

Mâtürîdî'ye göre imanın mahiyeti kalbin tasdikidir. Bu tasdiki ikrar etmek ise kalpteğin alâmetidir. Kim kalpteki tasdiki ikrarda bulunursa o kişi için mümin vasfı kullanılır. O kimsenin kalbindeki tasdik tekzîb ile inkâr da ikrar ile yer değiştirmedeği müddetçe o kişi kâfir olmaz. Kâfir olmayan bir kimse ise mümin sayılır. Çünkü tasdik ile tekzîb arasında tereddüt edip bekleme vardır. Bu durumun küfür olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Bir kimse Allah'ın emirlerini yerine getirmiyorsa, yasaklarından uzak kalmıyorsa, günah işliyor ama affedileceğini umduğu için tembellik yapıyorsa ya da sonradan pişman oluyorsa o kimse yine mümindir. Bu durumu şuna benzetebiliriz; bir hekim hastasına ilaç içmesini emreder ve zararlı şeylerden uzak durmasını ister. Hasta doktorun dediklerini kabul eder. Ancak zararlı şeylerden uzak durmaz, ilaçlarını içmez. Bununla birlikte zarar görmekten endişe eder, yaptığına pişman olur, doktorundan utanır ve onu gönlünü almak ister. Yani doktorun dediklerini yapmamak onu hiçe saymak değildir. İşte bunun gibi emirlere uymamak ve yasaklardan sakınmamak Allah'ı inkâr anlamına gelmez.¹⁸⁹

İman kalbin tasdikidir diyenlerin delilleri şunlardır: Şehvetten, tembellikten, şeref veya namus amacından ve hiddetten işlenen büyük günahlar kişiyi dinden çıkarmaz. Ehl-i sünnet mensuplarının delil gösterdikleri ayetlerden biri, "Ey iman edenler, yürekten hâlis bir tövbe ile tevbe ederek Allah'a dönün ki, Rabb'iniz kötülüklerinizi (günahlarınızı) örtsün)."¹⁹⁰ ayetidir. Bu ayette görüldüğü gibi Allah âsi olan, günah işleyen kullarına mümin vasfı ile hitap etmiştir. Allah tevbe etmeyi emretmiştir. Tövbe ise ancak büyük günah işlendiğinde yapılmaktadır. Asr-ı saadetten beri Ehl-i kible oldukları ancak büyük günah işlediği halde tevbe etmedikleri bilinen kişilerin cenaze namazları kılınmıştır ve arkalarından dualar edilmiştir. Kebîre sahiplerinin müslüman sayıldığı ve o şekilde muamele edildiği

¹⁸⁷ Hz. Peygamber, "Kalbinde zere kadar iman olan sonunda cennete girecektir." buyurmuştur. Bkz. Buhârî, *Tevhid* 19; Müslim, *İman* 302.

¹⁸⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

¹⁸⁹ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 162.

¹⁹⁰ Tahrim 66/8.

icma' ile sabittir. Mu'tezile'nin bu konudaki delili ise, büyük günah işleyen ne mümindir ne kâfirdir. Çünkü "Mümin olan hiç fâsık olan gibi olur mu?"¹⁹¹ buyurulmuştur. Bu ayet kebir sahibinin mümin olmadığına delâlet eder. Çünkü Allah mümin vasfını fâsık vasfından sonra kullandı. Öyle ise fâsık mümin değildir.¹⁹²

Müstakimzâde Efendi ise büyük günah işleyen bir Müslüman'a günah işlediği için "kâfirdir" ya da "kâfir oldu" diyemeyiz. Eğer o kimsenin işlediği günahı delili kat-i ile sâbit ise ve o kişi "bu işlediğim helaldir" dese o zaman "kâfirdir" diyebiliriz. Eğer o kimse işlediği günahı helâl saymazsa işlediği gûnahtan dolayı "iman ondan zâil oldu" diyemeyiz. O kişi hakikatte müslim ve mümindir. Müminin günahından imanına zarar gelmez. Günah işleyen müminden iman ismi kaldırılmaz. Ona "mümin" ama "fâsık mümin" dememiz câizdir. Çünkü şeriatı göre müminin amelinden imanına zarar gelmez. Yani günah işleyen iman sahibinden iman ismini alamayız. O kişi için mümin ve müslim deriz. Zira o kişinin mümin fâsık olması caizdir, kâfir değildir.¹⁹³

Büyük günah işleyenlerin durumu hakkında Ehl-i sünnet âlimleri gibi düşünen Müstakimzâde Efendi de büyük günah işleyen için "kâfirdir" demenin ameli imanın parçası kabul etmiş sayılacağına söyler. Ancak o amelin imanın parçası olmadığını ifade etmektedir. Çünkü günah işleyenin günahından dolayı imanı gitmez. Ancak işlediği o günahı helâl saymazsa ve küçümsemezse böyledir.¹⁹⁴

2.7.Kulun Filleri, Kaza ve Kader

Kader, Allah'ın bir şeyin olmasına veya olmamasına hükmetmesi demektir. Ayrıca kader, takdir ederek tayin etmek, gücü yetmek ve kudret manalarına da gelmektedir.¹⁹⁵ Kaza ise, hüküm vermek demektir. Bir başka anlama göre de ezelden mücmel bir şekilde tümelle hüküm vermek demektir.¹⁹⁶

Mâtürîdî'ye göre kaza, Allah'ın ezelde irade etmiş olduğu ve takdir buyurduğu şeylerin zamanı gelince her birisinin ezeli ilim, irade ve takdirine uygun bir biçimde meydana getirmesi ve yaratmasıdır. Eş'ârî'lere göre ise kaza, yüce

¹⁹¹ Secde 32/18.

¹⁹² Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s.47; Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, s. 146.

¹⁹³ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 43b.

¹⁹⁴ Bkz. Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 43b; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 162.

¹⁹⁵ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 826; Ali Düzgün, Muammer Esen, Mahmut Ay, *Sistemik Kelam*, ANKUZEM Yayınları, Ankara 2005, s. 288.

¹⁹⁶ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 852.

Allah'ın eşyayı sonradan nasıl olacaksa ezelde öylece irade etmesidir. Eş'arî'ler, Mâtürîdî'lerin kader dediğine kaza, kaza dediğine de kader derler. Onlar kader tanımını da şöyle yaparlar: Kader, yüce Allah'ın her şeyin vakti gelince, ezeli ilmine uygun olarak irade ettiği şekilde yaratmasıdır.¹⁹⁷

Kader ve kazaya ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de, "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye yaratmışızdır."¹⁹⁸ buyurulmaktadır. Başka bir ayette de Allah "... her şeyi yaratıp bir ölçüye göre düzenleyen" olarak nitelenmektedir.¹⁹⁹ Kur'an-ı Kerim'deki "Gerek yerde gerekse nefislerinizde herhangi bir musibet vukûa gelmemiştir ki bu bizim yaratmamızdan evvel mutlaka bir kitapta yazılmıştır. Şüphesiz ki bu Allah'a kolaydır."²⁰⁰ ayeti de buna delâlet eder. Kaza ve kaderden bahseden başka bir ayette, "De ki Allah'ın bizim için yazdığından başkası asla bize erişmez. O bizim Mevlâmız'dır. Onun için müminler yalnız Allah'a güvenip dayanmalıdır."²⁰¹ buyurulmaktadır.

Kaza ve kader meselesinde üzerinde durulması gereken en önemli konu Allah'ın ilim sıfatıdır. Allah'ın ilim sıfatı, onun küçük büyük, gizli açık, uzak yakın her şeyi bilmesidir. Allah'ın her şeyi bilmesi kulların eylemlerini yakından ilgilendirir. Örneğin, Allah kâtilin adam öldürme fiilini önceden biliyorsa onun bu eylemi yapmaması teorik olarak mümkün olmazdı. Çünkü bu durumda onun ilmi bilgisizliğe dönüşürdü. Bu ise Allah Teâlâ için mümkün değildir. Bazı âlimler ilahi emrin insanlar tarafından bilinemeyeceğini söylerler. İnsanlar alın yazılarını okuyarak değil, kendi irade azim ve kararları ile yaşamlarına yön verirler. Bazı İslâm düşünürlerine göre, ilâhî ilim doğa içinde hâsıl olan özel olaylara değil, ilkeler seviyesindeki genele taalluk eder. Ancak filozofların bu görüşü naslara aykırıdır ve benimsenmemiştir. Bir diğer konu zaman, güneş sistemine bağlı olan insanlar için göreceli bir değerdir. Bu sisteme bağlı bulunmayanlar varlıklar ve âhiret hayatı için zaman faktörü yoktur. Bu nedenle "Yüce Allah'ın önceden bilmesi" tabirindeki öncelik insanlara göre nisbî değer taşımaktadır. Yaratıcı için öncelik sonralık mevzu bahis değildir.²⁰²

¹⁹⁷ Bkz. Nûreddin Es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 155.

¹⁹⁸ Kamer 54/49.

¹⁹⁹ Furkan 25/1.

²⁰⁰ Hadid 57/22.

²⁰¹ Tevbe 9/51.

²⁰² Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, HacıSelim Ağa Ktp, No: 40, vr 220; Topaloğlu vd. , *İslâm'da İnanç Esasları*, s.153

Allah'ın her şeyi önceden biliyor olması, o işi yapanın iradesi veya ihtiyarı üzerinde etkisi olmaz. Yani iradeyi selb edip cebri icap ettirmez. Nitekim olaylar ve kulun yaptığı işler, Allah'ın onları ezelde bilmesinden dolayı meydana gelmez. Ancak Allah onları meydana geleceği için bilir. Mesela, Astronomi ilmine ile ilgilenen bir âlim, seneler sonra belirli bir gün ve saatte güneş tutulacağını bilir. Vakti gelince güneş tutulması gerçekleşir. Zamanı geldiğinde güneşin tutulması Astronot bildiği için gerçekleşmemiştir. Ancak güneşin tutulacağını önceden bildiği için yazmıştır. İşte bunun gibi, Allah'ın ilerde bizim neler yapacağımızı bilmesi bizim irademize etki etmez.²⁰³

Kader meselesinde ilk konuşanlar Gaylan ed-Dımışkî ve Ma'bed el- Cühenî olmuştur. Cebriyye'nin ortaya attığı mutlak cebir²⁰⁴ fikrine karşı çıkmışlar ve mutlak ihtiyar fikrini savunmuşlardır. Nitekim Cebriyye fırkasına göre kulun hiçbir fiil ve fiil kudreti söz konusu değildir.²⁰⁵

Kaderiyye'ye göre insan mutlak bir kudrete sahiptir ve insan yaptığı her işin bizzat yaratıcı kendisi olduğu için, kaderin insan iradesi üzerinde ve yaptığı eylemlerde hiç bir etkisi bulunmamaktadır. Çünkü iyiyi de kötüyü de insan kendi irade ve kudretiyle yapar veya kendi isteği ile yapmaz ve bütün bu işlerde yüce Allah'ın ilminin, kudret ve iradesinin tesiri yoktur. Bu hususta insan kaza ve kadere bağlı değildir ve insan kendi kaderini kendi belirler.²⁰⁶ Oysa Kur'ân-ı Kerim'de, "İşte Rabbiniz olan Allah, ondan başka Tanrı yoktur. O her şeyi yaratandır."²⁰⁷ buyurulmuştur. Başka bir ayette, "Yoksa onlar Allah'a onun yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular da bunu yaratma işi kendilerince birbirine benzer gördü? De ki: Allah her şeyi yaratandır."²⁰⁸ buyurulmuştur. Bir ayette de "Bizzat kendinizi de iş işlemenizi de Allah yaratmıştır."²⁰⁹ buyurulmuştur.

Cebriyye'ye göre ise insan rüzgâr önündeki yaprak misali gibidir. Yani yaptığı eylemleri kendi iradesi ile yapmaz. Onlara göre çünkü insanın ne ihtiyar ne kudret ne fiil ne irade hiç bir şeyi yoktur. Her şey Allah'ın mutlak irade ve kudretiyle

²⁰³ Ali Arslan Aydın, *Age.*, s. 235.

²⁰⁴ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 78.

²⁰⁵ Mutedil Cebriyye kulun esasında müessir olmayan bir kudrete sahip olduğunu söyler. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 78

²⁰⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, s. 127.

²⁰⁷ En'am 6/102.

²⁰⁸ Râ'd 13/16.

²⁰⁹ Saffât 37/96.

meydana gelmektedir. Bu yüzden kul iyi veya kötü yapmış olduğu fiillerde serbest değildir. Mesela, ağaca çıkan bir kimsenin ayağı kayarak düşmesi kendi iradesi ve kudretiyle değilse o ağaca çıkması da kendi iradesi ile olmamıştır ya da ibadet eden kişi ibadetinde isyan eden kişi de isyanın da mecburdur. Yani Cebriyye'ye göre insan her işinde alın yazısına, kaza ve kadere bağlıdır.²¹⁰

Kader ve kaza konusunda Mu'tezile "insan, fiillerini kendisi yaratır, hürdür ve kadere bağlı değildir." der. Çünkü Mu'tezile'ye göre eğer öyle olmasaydı insanın kendi fiillerinden sorumlu olmaması gerekirdi. Nitekim onlara göre Allah tarafından cezalandırılması da insanın fiillerinin kendisinin yarattığına en büyük delildir. Yoksa diğer türlü Allah Teâlâ'nın adaletine aykırı olurdu.²¹¹

Mu'tezile insanın eylemine ilişkin görüşlerini ise irade-kudret, istitaat- eylem üzerine tartışmıştır. Ebû'l Huzeyl'e (ö.235/857) göre istitaat bir şeye uygulanan güçtür ve istitaat iradenin dışındadır. Ancak sonraki Mu'tezile taraftarları "kudret fiille beraberdir." görüşünü ortaya atarak fiil olmadan kâdir olmayı kabul etmemişlerdir. Mu'tezile'nin insan iradesiyle ilgili bu görüşü sonucunda Adl prensibi ortaya çıkmıştır.²¹²

Mâtürîdî'lere göre insan, fiillerinin gerçek sahiptir. Bu Kur'ân âyetleri, akıl ve duyular ile açık bir şekilde bilinmektedir. Onlar Allah'ın insanlara görev ve sorumluluklar verdiğini ve sonucunda da ceza ya da mükâfat koyduğunu ifade ederler. Mâtürîdî'ye göre insan fiillerinde, Allah'ın kudreti ve insanın rolü olmak üzere iki yön vardır. Fiile yönelmek, onu tercih etmek ve onu gerçekleştirmek insanın eylemidir. Allah ise insanın tercih ettiği fiilin yaratıcısıdır. Yani yaratma bakımından fiile tesir eden güç Yaratıcı'ya aittir. Sonuç olarak fiil bakımından insana yaratma yönünden Allah'a aittir ve kulun fiillerine kesb Allah'ın yaratmasına ise halk denilmektedir.²¹³

Eş'arî'ye göre, Allah Teâlâ kadir-i mutlak, dilediği şekilde kendi mülkünde tasarrufta bulunma hakkına sahiptir ve yararıyla, zararıyla, küfrüyle, imanıyla her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Çünkü her şey Allah'ın iradesi ile gerçekleşir. Hatta tüm ilahi eylemler Allah'ın irade sıfatına göre gerçekleşir. Bu eylemlerde onun

²¹⁰ Bkz. Kâzî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, ss. 324, 772.

²¹¹ Kâzî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 138; Haçerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s. 431.

²¹² Kâzî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 128; Onat vd. , Age. , s. 149.

²¹³ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 136; Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238; Ayrıca bkz. Onat vd. , Age. , s. 386.

herhangi bir faydayı temin ya da bir zararı bertaraf etme gibi bir hikmet zorunluluğu bulunmamaktadır.²¹⁴

Biz insanlar kaza ve kadere iman etmekle yükümlü tutulmuşuz. Ancak buna dayanarak dinî akideleri yapmaktan sakınamayız. Mesela bir müslüman “Takdîr-i lâhî böyledir” deyip günah işleyemeyeceği gibi, bir günahı işlemenin ardından “Ne yapayım Takdîr-i ilâhî böyle imiş” diyerek kendini mazur gösteremez. Nitekim Takdîr-i ilâhî'nin mahiyeti bizlere meçhuldür. Kaza ve kadere dayanarak sebeplere tevessülü terk etmek de bizlere câiz değildir. İnsan önce sebeplere tevessül etmeli, tedbirde kusur etmemeli sonrasını Allah'a bırakarak tevekkül etmelidir.²¹⁵

Müstakimzâde Efendi de kaza ve kader tanımını yapmıştır. Ona göre mahlûkun haline ve düzenlemesine ait toplu hükümlerin bütününe kaza denir. “Her insanın vefatı takdir edilmiş” denildiğinde mevzu bahis olan sebep ve vakit zinciri ile açıklamaya da kader denir ve “Falan insanın ölümü falan zamanda falan hastalıkla vukû bulacaktır” şeklindeki ifadeler ile açıklanmıştır. Kaza, varlıklara ve mahlûklara taalluk eden sonsuz yani ezelî ilme tâbîdir. Bu ilim ise a'yan-i sâbite yani yüce Allah'ın ilminde gizli bulunan durumlara bağlıdır. Bir varlığın ilmi ancak mâlumunun bulunmasından sonra olur.”²¹⁶

Fıkhü'l-Ekber'in şerhini yapan Müstakimzâde Efendi Ebû Hanîfe'nin bu konudaki “Kaza, kader ve meşiyeti sıfatları keyfiyetsiz olarak Allah Teâlâ'nın ezeldeki sıfatlarıdır.” ifadelerini şu şekilde şerh etmiştir: “Kaza, kader ve meşiyet Allah'ın keyfiyetsiz, yani biz kulların nasıl olduğunu anlayamadığımız sıfatlarıdır. Kaza ve kader konusu müteşabihatdandır. Hiç kimse hakikatte onların manasına vâkıf değildir. Allah yok olanı yokluğunda bilir. Vücûda getirirse varlığında bilir. Allah Teâlâ ayak üzerine duranı durduğu halde ayak üzere bilir, otursa oturduğu halde bilir. Bilmesinde asla bir değişme olmaz, hâdis olmaz, ihtilaf ve değişme yaratılmışlara özeldir.”²¹⁷

Müstakimzâde Efendi'ye göre hakikatte “kesb” demek kulun irade ve kudreti demektir. Her şey, kulların hareket ve hareketsizlikleri kulların kendi kesbleri iledir. Cenab-ı Hak kulların fiillerinin yaratıcısıdır. Kulun kendi kazancından başka bir şey

²¹⁴ Bâkılânî, *et-Temhid fi'r-redd ale'l-mülhideti'l-mu'*attıla, Thk. M. M. El-Hudayri, Dârü'l-Fikri'l Arabi, Kahire 1947, s. 74; İrfan Abdilhamit, “Ebü'l-Hasan Eş'arî”, *DİA*, XI, ss. 444-447.

²¹⁵ Bkz. Ali Arslan Aydın, *Age.*, s. 262.

²¹⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 221.

²¹⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 42a.

yoktur. Kulların fiillerinin hepsi Allah'ın dilemesiyle, bilmesiyle, kazasıyla ve kaderiyledir. Kulların fiillerinin bir zerresi dahi Allah'ın dilemesine, ilmine, kazasına ve kaderine muhalif olamaz. Farz ve vâcip olan kulların filleri, Allah Teâlâ'nın emri, muhabbeti, meşiyeti, kazası ve kaderi ile olur. Kulların fillerin günahları ve isyanları Allah'ın ilmi, kazası ve takdiriyle olur. Ancak muhabbeti, rızası ve emriyle olmaz. Allah Teâlâ kullar neyi tercih eder ve yönelirse onu yaratır.²¹⁸

Müstakimzâde Efendi mezhepleri ve bu konudaki görüşlerini şöyle açıklar: “Cebriyye mezhebine göre kişi kendi davranışlarında özgür değildir, güç ve kudret sadece yüce Allah'ın elindedir. Eş'ari'nin ve Mu'tezile'nin görüşlerini şöyle açıklar: “Eş'ari'nin görüşüne göre irademizde mecbur işlerimizde özgürüz, Mu'tezile'ye göre işler kişinin kendi isteği ile meydana gelmektedir. Ancak mecburiyeti yoktur.” Müstakimzâde Efendi, Mâtürîdî'nin görüşünü ise “Kulun eylem ve hareketleri ilahi kudret ile, kulun iktidarı çalışmakla kendini gösterir.” şeklinde ifade eder.²¹⁹

Müstakimzâde Efendi'ye göre: “Allah Teâlâ bütün eşyayı yoktan yaratmıştır. Bütün eşyayı takdir ve kaza etmiştir. Dünyada ve âhirette ne yaratıldı ise Allah'ın meşiyeti, kazası ve takdiri dışında olamaz. Ezelde ve ebedde her ne yaratıldıysa ve yaratılır ise hepsi Allah'ın kazası, kudreti ve Levh-i Mahfuz'da yazmasıyla olur. Allah'ın her şeyi Levh-i Mahfuz'da yazması emir şeklinde değildir. Yani Levh-i Mahfuz'da ‘Ahmed b. Mahmud b. Ali filan zamanında, vücuda gelip filan tarihinde musalla olur. Dindar, zâhid, müteşşeri (şeriat işleriyle uğraşan) ve mütedeyyin (sağlam müslüman) olur. Filan şehirde doğup, filan şehirde üçer yıl mesela hâkim ola.’ diye yazılır. ‘Fısk ehli ya da iman ehli olsun, kadı ve subaşı olsun.’ denilmez. Çünkü öyle olsa cebir olmuş olur.” demiştir.²²⁰

2.8.Hidâyet, Dalâlet, Hızlân ve Tevfik

Hidâyet, Allah'ın matluba götüren yola kılavuzluk etmesi, selamet yolunu göstermesi gibi manaları içermektedir.²²¹ Terim olarak ise hidâyet, Hz. Peygamber'in çağrısı, dâveti, insanda iman ve itaatin yaratılması manasındadır.²²²

²¹⁸ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 43a.

²¹⁹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 360.

²²⁰ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 41b.

²²¹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 1103

²²² Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 189.

Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre hidâyet, Allah'ın hidâyete erdirmesi, kulun nefsinde hidâyetlenmeyi yaratması demektir.²²³

Mu'tezilî bilginlerin göre hidâyet yüce Allah'ın, kula doğru yolu göstermesi demektir. Delâlet ise yani saptırması ise kula "sapık" diye isimlendirmesi ya da kulda sapıklığı yarattığı zaman onun sapıklığına hükmetmesi demektir.²²⁴ Ancak Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e, "Muhakkak ki sen her sevdiğin (istediğin) kimseyi hidâyete erdiremezsin."²²⁵ şeklinde hitap etmiştir. Eğer hidâyetin anlamı doğru yolu göstermek olsaydı, Hz. Peygamber'in Allah tarafından nefyedilmesi doğru olmazdı. Hz. Peygamber sevdiği ve sevmediği herkese doğru yolu göstermiştir.

Delâlet ise ister kasıtlı ister gafletle olsun, ister az ister çok olsun doğru yoldan uzaklaşan her türlü sapmaya denir. Hidayetin zıddıdır.²²⁶

Delâlet aynı zamanda ibadet, hukuk ve ahlâk konularına giren mevzularda İslâm dinine aykırı düşüncelere sahip olmayı da ifade etmektedir. Cebriyye'ye göre dalâlet, kişinin irade ve tercihiyle değil tamamen Allah'ın dilemesi ve yaratmasıyla gerçekleşir. Çünkü yüce Allah kullarından istediğini hidâyete erdirir, istediğini de saptırır.²²⁷ Mu'tezile ile Şia'nın büyük bir kısmının benimsediği anlayışa göre ise kulun sorumlu olabilmesi için dalâleti seçme özgürlüğüne ve tercihini gerçekleştirme kudretine sahip olması gerekir. Bu yüzden dalâlet sadece onun dilemesi ve kudretiyle gerçekleşir.²²⁸

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) Allah'ın, hidâyeti veya dalâleti kabul edecek kullarına dair bilgisine göre, bir kısmını hidâyete, bir kısmını dalâlete ulaştırmayı dilediğini ve herkesi bu duruma uyum sağlayacak şekilde yarattığını ifade eder.²²⁹

Eş'arî âlimleri, hidâyetin "doğru yolu gösterip açıklama, müminleri mükâfatlandırıp cennete koyma" anlamında olduğu görüşündedirler. İmanın Allah Teâlâ tarafından iman edenlerin kalbinde yaratılması olduğunu savunurlar. Eş'arî'ye göre kişi ihtidâ etmeyi isterse yüce Allah, onun kalbinde iman etmesini

²²³ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 157.

²²⁴ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 157; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin*, s. 217.

²²⁵ Kasas 28/56.

²²⁶ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramaları Sözlüğü)*, s.1103.

²²⁷ Kadi Abdülcebbar, *Müteşabihü'l-Kur'an*, nşr. Adnan Muhammed Zerzûr, Kahire 1969, s. 72.

²²⁸ Kadi Abdülcebbar, *Müteşabihü'l-Kur'an*, ss. 65,67

²²⁹ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 158

kolaylaştırarak bilgileri ve sonrasında imanı yaratır. Bu nedenle kulu nihayette kurtuluşa ulaştıran hidâyet, müminlere has olup inkâr edenler buna dâhil değildir.²³⁰

Hidâyeti “sonuca ulaştıracak şekilde yol gösterme” diye tanımlayan Mu'tezile'nin ileri gelenlerine göre, kulun sorumlu tutulabilmesi için onun Allah Teâlâ tarafından gösterilen doğru yolu kişinin kendi özgür iradesiyle benimsemesi veya reddetmesi gerekir. Bu yüzden kişinin hidâyete ulaşması ilâhî bir müdahaleye bağlı olmaksızın gerçekleşir. Allah, kurtuluşa ulaştıran yolu tüm kullarına peygamberler ve ilâhî kitaplar aracılığı ile açıklayıp göstermiştir.²³¹

Hızlân, yardım etmesi beklenen kişinin yardım etmeyi terk etmesi, kudretin ma'siyete harcanması, kudretin hayra uygun olmayışı, kulun Allah rızasına uygun olan fiilleri yapmaya muvaffak kılınmamasıdır.²³²

Tevfik ise Allah'ın bahşettiği muvaffakiyet, başarma, başarıdır.²³³ Ayrıca hayra ve taate uygunluk, Allah'ın kullarına rızasına uygun işler yapma kudreti vermesi, kullarının fiillerini rızasına uygun kılması demektir.²³⁴

Ehl-i sünnet âlimlerine göre, iman ve tâat Allah'ın tevfiği sayesinde gerçekleşir. İnkâr ve masiyet ise Allah'ın desteğinin çekmesi yüzünden olur. Onun tevfiği tâat gücünü yaratmasıdır. Desteğini çekmesi ise masiyet işleme gücünü yaratmasıdır.²³⁵

Mu'tezile'ye göre tevfik Allah'ın kula imanla verdiği sevaptır. Tevfik insanın muvaffak olduğuna dâir Allah'ın hükmüdür.²³⁶

Müstakimzâde Efendi ise hidâyet ve dalâlet konusunda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini şu şekilde şerh etmiştir: “Allah Teâlâ insanları imandan ve küfürden hâli yaratmıştır. Hâli olarak yarattığı bu insanlara imanı ve itaati emretmiş küfür ve fiskdan nehy etmiştir. Kâfir olan kimseler kendi ihtiyarları, özgür seçimleri ile kâfir olmuşlardır. Allah Teâlâ'nın hızlanı ile kâfir oldular. İnkâr ve cuhûd ile yani

²³⁰ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ven'Nihal*, s. 94.

²³¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 218; Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *DİA*, XVII, 1998, s. 473.

²³² İsfahanî, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 333.

²³³ İsfahanî, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 1170.

²³⁴ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 207.

²³⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94; Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238.

²³⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 219.

reddetme ile kâfir olmuşlardır. Mümin olanlar da yine kendi fiil-i ihtiyarı ile mümin olmuşlardır. Mümin olanların böyle olmaları yüce Allah'ın tevfiği iledir.”²³⁷

Müstakimzâde Efendi bu konuda “Allah Teâlâ, Âdem safiyullah insanı sulbünden çıkardı, cümlesini akıllı kıldı. Bunları iman ile emr eyledi ve küfürden, fisktan nehy etti. Onlar da Rabbil Âlemîni ve Rububiyet'ini ikrar ettiler. Bu ikrarları onlara iman oldu. Cümlesi ana rahminden dünyaya geldi de iman fitratı üzere vücuda geldiler. Sonra kâfir olanlar iman ve İslâm'da küfre tebdil ve fitraten haseneleri tağyir ettiler. Ama mümin olanlar Resul-ü Kiram'ı tasdik edenler Kalû Bela'da ettikleri iman üzerine sabit oldular. Allah Teâlâ halkından bir kimsenin imanına ve küfrüne cebr etmedi. Her bir kul kendi ihtiyarı ile kâfir oldu kendi ihtiyarı ile müslim oldu.”²³⁸ demiştir.

Allah Teâlâ Kur'ân'da fitratla ilgili : “O halde gerçek müslüman olarak kendini dine doğrult, Allah'ın dinine ki, insanları onun üzerine yarattı.”²³⁹ buyurmuştur. Hz. Peygamber bir hadisi şeriflerinde “Her doğan İslâm yaratılışı üzerine doğar. Sonra anası babası onu Yahudi'leştirir yahut Hıristiyan'laştırır yahut Mecûsi'leştirirler. Nihayet bunu dili ile açıklar. Ya şükredenlerden ya da küfredenlerden olur.”²⁴⁰ buyurmuştur.

Müstakimzâde Efendi'ye göre Allah yarattıklarından bir kimsenin imanına ve küfrüne cebr etmemiştir. Allah Teâlâ kâfiri küfrü zamanında kâfir olarak bilir, o kâfir imana gelirse yüce Allah iman zamanında onu mümin olarak bilir ve onu sever. Allah Teâlâ'nın sıfatında değişme olmaz.²⁴¹

Müellife göre, Allah Teâlâ dilediğine hidayet eder yani keremi ve fazlıyla maksatlarına yol gösterir, dilediğine adaletinin gereği delâlet verir. Âsinin, müşrikin ve kâfirin akıbetini adaletine göre verir. Ona göre “şeytan müminden imanını zorla alır.” dememiz câiz değildir. “Mümin imanını kendi iradesiyle terk eder şeytan da ondan imanını alır.” dememiz gerekir.²⁴²

Müstakimzâde Efendi'ye göre, Cenâb-ı Hak iman ve İslâm'a istidâtlı olanlara iman, küfür ve inkâra meyl edenlere ise küfrü vermiştir. Daha açık söylemek

²³⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 42a.

²³⁸ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 42b.

²³⁹ Rûm 30/30.

²⁴⁰ Tirmizî, *Kader* 5.

²⁴¹ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 42b.

²⁴² Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 47a.

gerekirse iman isteyenler imanı küfrü isteyenler ise küfrü bulmuşlardır.²⁴³ Kur'ân-ı Kerim'de, "Şu muhakkak ki küfredenleri korkutup onlara gerçeği anlatsan da onlarca bir, kendilerini ikaz etmesen de inanmazlar."²⁴⁴ buyrulmuştur.

Hiz. Ali Divan-ı Tercüme ve Şerhi'nde şöyle bir olaydan bahsedilir: Ashaptan biri fakir iken cemaate devam ederdi. Dinine ve diyanetine bağlı bir kimseydi. Dünyada zengin olmak için dua ve temennide bulunuyordu. Peygamber Efendimiz'den zengin olması için niyazda bulundu. Çok geçmeden cemaati terk etti, zekât kendisine farz olmasına rağmen bu emre dil uzatarak zekâtın, kâfirlerin aldığı cizyeden farklı olmadığını söyledi. Zekâtı vermekten çekindiği gibi dinden de çıktı. Daha sonra pişmanlık duyduğu halde Cenâb-ı Hak'ın izni olmadığı için tövbesi kabul olmadı. Hiz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında bile bu durumu devam etti.²⁴⁵ Bu olaydan da anlaşılacağı üzere insan neye meyl ederse yüce Allah onda onu yaratır.

2.9.Rızık

Rızık, kimi zaman dünya veya ahiretteki bağış kimi zaman kısmet, pay kimi zaman da mideye ulaşan ve onunla beslenen şey demektir.²⁴⁶

Ehl-i sünnet'in yaptığı rızık tanımı şudur: "Rızık Hak Teâlâ'nın hayat sahiplerine, yiyip içmek üzere sevk ederek kendilerine verdiği her şeydir."²⁴⁷

Ehl-i sünnet âlimlerine göre, helâl olsun haram olsun, Allah'ın kullarını rızıklandığı rızıklar Allah'tandır.²⁴⁸ Haram olan bir şey, onu kesb eden kişi için rızıktır. Tek rızık Allah'tır. O halde rızık olan haram da, yaratılma açısından yüce Allah'a isnat ve izafe edilir. Her varlık kendi rızıkını yer. Bir kimse başkasının rızıkını yiyemez, başka biri de onun rızıkını yiyemez. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den beri Sünnî âlimleri, haram yollarla da olsa bir insanın elde ettiği her şeyi Allah'ın verdiği rızık terimi içinde mütalaa etmiştir. Zira haram yiyen ve yaşamı boyunca haram ile geçinen kişilerin Allah'tan başkası tarafından rızıklandırılması şeklinde bir sonuç ortaya çıkar.²⁴⁹

²⁴³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 221.

²⁴⁴ Bakara 2/6.

²⁴⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 246.

²⁴⁶ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 422.

²⁴⁷ Taftazanî, *Şerhu'l- Makâsıd*, III, s. 119.

²⁴⁸ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

²⁴⁹ Taftazanî, *Sâdeddin Mes'ud b. Ömer, Şerhu'l- Makâsıd*, III, s. 120.

Bu konuda “Madem haram olan Allah’ın rızkıdır. Öyleyse neden yüce Allah onun yenilmesinden dolayı ceza veriyor?” şeklinde soru akla gelebilir. Kulun harama yönelmesi ve onu tercih etmesinden dolayı Allah onu cezalandırır. Zira o muhakkak rızık vereceğini vadetmiştir. Kul nefsanî istekleri ve hırsı nedeniyle rızık helâl olmayan yoldan arayınca Allah da ona rızık kendisine o yoldan verir. Ancak emre karşı geldiği ve yanlış tercihte bulunduğu için onu cezalandırır.²⁵⁰

Mu’tezile’nin ileri gelenleri ilâhî irade ile insanların yasak fiilleri arasındaki ilişkiyi kabul etmediğinden rızık, “Kişinin hayatiyetini sürdürmek için mâlik olduğu şey.” veya “Kişinin faydalanmaktan men edilmediği imkânlardır.” şeklinde tarif ederler.²⁵¹

Mu’tezile’ye göre ise cisimlerin yaratıcısı Allah’tır. Rızık da böyledir. Kim bir inandan bir mal gasp ederse o kendi rızkını değil o kişinin rızkını yemiş olur. Mu’tezile’nin tamamı haram olan rızık değildir demiştir. Nitekim onlara göre haram olanı Allah onlara mülk olarak vermemiştir. Onlara göre Allah onları gasp ettikleriyle değil mülk olarak verdikleriyle rızıklandırmıştır.²⁵²

Mu’tezile, haram olanı rızık olarak görmemekte ve kabul etmemektedir. Nitekim Allah Teâlâ haramın kazanılmasını ve infâk edilmesini yasaklamıştır. Yani Mu’tezile’nin bu mevzuya bakışı onu insan fiillerinden bir fiil olarak görmelerindedir.²⁵³

Müstakimzâde Efendi bu konula ilgili “Allah yaratmadan önce de yaratıcı, rızık vermeden önce de rızık vericidir.”²⁵⁴ demiştir. İnsan, Kur’an’daki: “Artık o namaz kılınca yeryüzüne dağılın, Allah’ın fazlından nasip arayınız. Allah’ı çok anın tâ ki umduğunuza kavuşasınız.”²⁵⁵ ayetinin hükmü gereğince rızkını aramalıdır. Her ne kadar Allah Teâlâ istek ve talepte bulunanların isteklerini yerine getirmekte ise de rızık kişinin çalışmasına ve çalışma nedenlerine bağlamıştır.²⁵⁶ Ona göre kişi kendisini rızıklandıran Hâlık’ını aklına getirmeli ve ne cimrilik yapmalı ne israfta

²⁵⁰ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s.151.

²⁵¹ Tehânevî, *Keşşâf*, I. s. 858.

²⁵² Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 216.

²⁵³ Mu’tezile rızık kişinin kendi mülkünden görür. Mülk kendinin değilse rızık da kendinin değildir. Bkz. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 216; Ayıca bkz. Gölcük vd. , *Kelâm*, s. 269.

²⁵⁴ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü’l-Ekber*, vr. 45b; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s.151.

²⁵⁵ Cuma 62/10.

²⁵⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 66.

bulunmalıdır. Allah'ın bir karşılık olmadan verdiği rızkı o kimse de ihtiyaç sahiplerine zekât, sadaka gibi yollarla infâk yapmalıdır.²⁵⁷

Müstakimzâde Efendi her ne kadar Ehl-i sünnet gibi haramı da rızıktan saysa da eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Rızıkınızı arayınız” emrine imtisal etmek gerekir. Mezhebimizde dahi haram olan rızık kabul edilir iken helâlini istemek Allah'ın rızasına uygun iş demektir. Yine şükreden bir insanın istediği rızkın arttığı görülmüştür.”²⁵⁸

Müellife göre insanların rızıkları daha önceden belirlidir. Dua ve niyaz rızkın kolay bir şekilde elde edilmesi için yapılır. Ezelde daha önce taksim edildiği için her hangi bir değişmeye uğraması mümkün değildir.²⁵⁹ Müstakimzâde Efendi'ye göre insanın rızkı kendi kabiliyetine göre verilmeyeceğini ifade eder. Eğer öyle olsaydı hizmetkârların velinimet olmaları gerekirdi. Çünkü hizmetçilerin çalışma ve çabalamaları daha çoktur. Ancak rızık mukadderdir. Kişinin kendi arzusu ile onu değiştirmesini bekleyemeyiz. Birçok zekâ ve istitaat sahibi kimselerin olgunlukları rızıktan sayılmıştır.²⁶⁰ O başka bir yerde de şunları söylemiştir: “Yüce Allah'ın ihsan ve keremi karşısında iyilik yapanlar ile kötülük yapanlar eşittir. Her iki guruba da Allah merhamet eder ve onların rızıklarını verir.”²⁶¹

Kur'ân-ı Kerim'de yaşamlarını devam ettirecek hiçbir imkânı bulunmayan varlıklar da olmak üzere yeryüzündeki tüm varlıkların rızkını verenin Allah olduğu vurgulanarak anlatılmıştır.²⁶² Kur'ân'da câhiliye Arapları'nın fakirlik endişesi yüzünden kız çocuklarını öldürdüğünden bahsetmiş ve rızık konusunda korkuya düşülmemesi gerektiği belirtilmiştir.²⁶³ Fakat insanoğlunun yanlış bir tevekkül anlayışına sahip olmaları aksine karada ve denizlerde rızkını istemesi emredilmiştir.²⁶⁴ Haram olmayan ve temiz rızıkların tasarruf edilmesi, şeytana uyulmaması emredilmiştir.²⁶⁵ Kur'ân-ı Kerim'de rızık olarak bahşedilen nimetler hayatın olmazsa olmaz unsuru olan sudan ve gıdalardan ibaret görülmemiştir. Başta

²⁵⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 84.

²⁵⁸ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 102.

²⁵⁹ Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 121.

²⁶⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 191.

²⁶¹ Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 311.

²⁶² Hüd 11/6- Ankebût 29/60.

²⁶³ En'âm 6/151; İsrâ 17/31.

²⁶⁴ Fâtır 35/12; Mülk 67/15.

²⁶⁵ Bakara 2/168; Nahl 16/114.

din, hidâyet ve nübüvvet gibi konular olmak üzere Allah'ın manevî hediyeleri de rızık olarak nitelendirilmiştir.²⁶⁶ Rızıkla ilgili bazı hadisler de bulunmaktadır.²⁶⁷

2.10.Âhiret

Âhiret, birinci anlamına gelen evvel kelimesinin zıddıdır, ikinci hayat, son manasına gelmektedir.²⁶⁸

Âhiret kavramı Kur'ân'da 110 yerde geçmektedir. Dünya yaşamından sonra başlayıp ebediyen sürecek olan ikinci hayat âhiredir. Kur'ân-ı Kerîm'in tabirine göre dünya yaşamı bir "oyun ve eğlence", ve bir "süs ve övünüş" tür; yine dünya hayatı "mal, evlât ve nüfuz yarışı" dır. Sonuç olarak dünya geçici bir faydalanma aracıdır. Gerçek hayat âhiret yaşamıdır, huzur ve sükûn yalnızca ölümsüz âlemedir.²⁶⁹

Cennet ve cehennem gibi gaybî konuların zâhirî üzere anlaşılması ve bildirildikleri biçimde inanılması gerekir. Âhiret ile ilgili haberler, mükâfat, ceza, sırat, mizân, hesap, cennetlik, cehennemlik gibi bilgilere de zâhiri oldukları gibi inanmak gerekir.²⁷⁰

Âhiret hayatının ölüm ile başlayan bir evresi vardır; ölüm (ecel), kabir hayatı, kıyamet, bas', haşr, hesap ve cennet-cehennemdir.

Müstakimzâde Efendi'nin âhiret ahvali ile ilgili bazı kavramlar konusundaki görüşlerine yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.10.1.Ecel

Ecel, bir şey için belirlenmiş süredir. Ecel dünyada kalış süresi veya ahirette kalış süresi gibi manalara gelir. Bazı rivayetlere göre de ölüm ya da uyku manalarına gelmektedir. Ayrıca eccl, insan hayatı için belirlenmiş süre anlamında da kullanılmaktadır.²⁷¹ Bir başka yerde eccl, "tayin edilmiş gelecek zaman, Allah nezdinde malûm olan, her canlının hayatının sona ereceği vakit." şeklinde tanımlanmıştır.²⁷²

²⁶⁶ Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/169.

²⁶⁷ Tirmizî, *Zühd* 33; Buhârî, *Tefsîr* 11/2, *Tevhid* 19; Müslim, *Zekât* 37.

²⁶⁸ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 73.

²⁶⁹ Ankebût 29/64; Mü'min 40/39; Hadîd 57/20.

²⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

²⁷¹ Bkz. İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 69.

²⁷² Nûreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 183.

Mu'tezile ecelin tanımı konusunda ikiye ayrılmıştır. Birincilerin görüşüne göre ecel, Allah'ın bilgisinde bulunan, insanın öleceği veya öldürüleceği vakittir ve insan öldürüldüğü zaman eceliyle ölmüştür. Diğerlerinin görüşüne göre ise insanın öldürülmeden hayatına devam ettiği, Allah'ın bilgisindeki vakit onun ecelidir. Öldürüldüğü vakit onun eceli değildir.²⁷³

Mu'tezile'ye göre Allah her insana bir hayat sınırı çizmiştir ve insan Allah'ın bildiği bir hayatı yaşayacaktır.²⁷⁴ Onlar maktulün eceli ile değil katilin fiili nedeniyle öldüğünü söylerler. Eğer katledilerek ölmez ise, Allah'ın ona takdir ettiği eceli gelinceye kadar mutlaka yaşar. Onlara göre işte bu sebepten, katil maktulün ecelini keserek doğal ömrünü kısalttığı için azaba müstahaktır.²⁷⁵

Ehl-i sünnet'ten Eş'arî'ye göre ölen kişi eceliyle ölmüştür. Öldürülen kişi de eceliyle ölmüştür.²⁷⁶

Mâtürîdî'ye göre de bir insan öldürülmüş ise eceliyle ölmüştür. Ölen kişinin başka bir eceli yoktur. Öldüren için ceza vardır. Onlar ölüm vakasını Allah'a bırakmışlar öldürülen kişiyi cezaya müstahak görmüşlerdir.²⁷⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de, "Şüphesiz ki, Allah'ın takdir ettiği ecel (ölüm) gelince geri bırakılmaz."²⁷⁸ buyrulmaktadır. Ölümünden bahseden bir ayette, "Allah'a nasıl oluyor da küfrediyor, onun varlığını ve birliğini inkâr ediyorsunuz? Hâlbuki siz ölümler iken henüz babalarınızın sulbünde bir nutfe iken annelerinizin rahminde sonra da dünyada sizi o diriltti. Sonra yine sizi o öldürecek, tekrar sizi kabirde ve neşirde O diriltecek ve nihayet haşirden sonra yine yalnız ona döndürüleceksiniz." buyrulmuştur.²⁷⁹

Müstakimzâde Efendi ise ecel kavramını, "ölüm, hakiki anlamda ruhun bedenden ayrılmasıdır." şeklinde tanımlamıştır. Ölümüne tasavvufî yönüyle bakan müellif için ölüm, gerçek ölümden evvel ölümle meydana gelir. Ona göre, bu iki

²⁷³ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 215.

²⁷⁴ Kadi Abdülcebbar, *Şerhul Usûli'l-Hamse*, s. 780

²⁷⁵ Bağdadî, *Usulu'd-Dîn*, s.142.

²⁷⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

²⁷⁷ Bkz. Nûreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 153; Gölcük vd. , *Kelâm*, s. 275; Aydın, Age. , s. 268.

²⁷⁸ Nuh 71/4.

²⁷⁹ Bakara 2/28.

şekilde olur. Birincisi, Allah'ın emirlerine tembellik göstererek o emirleri yapmamak şeklinde. İkincisi, bir olgun yol gösterenin eline kendini teslim etmek şeklindedir.²⁸⁰

Müstakimzâde Efendi bir başka eserinde ecel konusunda manevi varlıkların, meleklerin, şeytanın ve Hz. İsa, Hızır, İlyas, İdris gibi kimselerin dünya hayatında kalmalarının ebedî olmayacağını ifade eder. Ona göre sonsuz hayat ölümün gelmediği ve ebediyen yaşamaya denir. Mevzu bahis olan manevi yaratıklar ve peygamberler “her nefis ölümü tadacaktır.”²⁸¹ beyanına göre öleceklerdir. İnsanlar gibi cinler de ömürleri tamamlanınca ölürler.²⁸²

Müstakimzâde Efendi'ye göre geçmişi yokluk olan ve de geleceği yokluğa yakın olan birkaç günlük dünya yaşamına gerçek varlık diyemeyiz. Ona göre bu inançla hareket ederek Allah'ın dışındaki varlıklara değer vermemek lazımdır. Güneşin doğmasıyla ay ve yıldızların ortadan kayboluşuna dönüp bakarak dünya hayatının faniliği hiçbir vakit akıllardan çıkarılmamalıdır.²⁸³

2.10.2. Kabir Hayatı ve Münker-Nekir

Kabir, ölünün kalmak üzere bırakıldığı yere denir.²⁸⁴ Münker ve Nekir ise kabir âleminde insanoğlunu sorguya çecekleri belirtilen iki meleği ifade etmektedir.²⁸⁵

Mu'tezile ve Hâricî'ler kabir azabını inkâr etmişlerdir.²⁸⁶ Münker-Nekir'in kabirde sorgulayacağını da kabul etmişlerdir.²⁸⁷

Ehl-i sünnet âlimleri kabir azabına inanırlar.²⁸⁸ Münker-Nekir'in sorgu sual yapacağını da kabul ederler.²⁸⁹ Onlara göre kabir azabı vukuu bulacaktır. Kabirdeki sual ve azap ruhun cesede iade edilmesi ile mümkündür. Onlara göre Kur'an-ı

²⁸⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 172.

²⁸¹ Ankebût 29/57.

²⁸² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 202.

²⁸³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 166

²⁸⁴ Bkz. İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 817.

²⁸⁵ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 1085.

²⁸⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 312.

²⁸⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 339; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 117; Aliyyül Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 253

²⁸⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 312; Ayrıca bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94

²⁸⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 339.

Kerîm'de ve hadislerde kâbir azabına işaret eden naslar bulunduğu için kabir azabına inanmak gerekmektedir.²⁹⁰

Ehl-i sünnet âlimlerine göre, kabir hayatını vücudun tüm organları ile diri olması bakımından değil, insanın elem veya haz hissetmesi şeklinde anlamak gerekir. Bu konuda iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre, hayat için mizaç ve bünye şart değildir. Allah Teâla kabre konulan ölüye Münker ve Nekir'in sorularına cevap verecek kadar hayat bahşeder. Sonra haşre kadar vücudunu oluşturan parçalara elem veya haz vererek bu hayatı devam ettirir. İkinci görüşe göre ise, mevzu bahis olan elem ve hazları tatma, cismanî haşr vaktine kadar insanın hakikatini oluşturan nefsi-nâtıkaya aittir.²⁹¹

Müstakimzâde Efendi ise bu konuyla ilgili bir eserinde kabirde Münker ve Nekir'in suallerinin hak olduğunu ifade etmiştir.²⁹²

Müstakimzâde Efendi ise kabirde inanan insanlara gelen meleklerin adının Beşir ve Mübeşşir olduğunu, inanamayan insanlara soru sormaya gelen meleklerin isimlerinin Münker ve Nekir olduğunu ifade etmiştir.²⁹³

Müstakimzâde Efendi'ye göre "Kabir suali, Münker ve Nekir haktır. Bu hal meyyite kabrin vakidir ve ruhun bedenden alakasını kestikten sonra geri bedenine girer. Sual ve cevaptan sonra geri meyyit olur ve bunların cümlesi haktır. Meyyit kabre konulduktan sonra kabir meyyiti sıkır sonra kabirde azap ve ikab olur. Bu hal dahi haktır. Asla şüphe yoktur bu hal cümle küffara ve bazı asi mümine olur."²⁹⁴ der.

2.10.3.Kıyâmet

Lügatte, "kalkmak dikilmek, ayaklanmak, dirilmek, canlıların Allah Teâla huzurunda saygı ile duracakları gün manalarına gelen" kıyâmet, terim olarak,

²⁹⁰ Bkz. Nûreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 117; Münker ve Nekir'in isimli meleklerin ölen insanoğlunu sorguya çekeceği konusunda açık bilgiler hadislerde bulunmaktadır. Ölü kabre konulduğu zaman cenazeye katılanlar henüz ayrılmadan ayak seslerini duyduğu sırada iki melek gelerek ona: "Muhammed hakkında ne diyorsun?" diye sorarlar. Mümin kimsenin, Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna cevap vermesiyle melekler, bu şehâdetinden dolayı cehennemdeki mekânının cennetteki bir mekânla değiştirildiğinin müjdesini verirler. Münker ve Nekir münâfıklara ve kâfirlere: "Muhammed hakkında ne diyordun?" şeklinde sorunca onlar şu anlamda bir cevap verirler: "Bilmiyorum, başkalarının dediğini diyordum.". Bu kimseler için azap başlatılır. Kâfir ve münâfik kimselerin feryadını insan ve cinlerin dışındaki varlıklar duyar. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-4; Buhârî, *Cennet* 87; Müslim, *Cennet* 17.

²⁹¹ Eş'arî, *el- İbane ve Usulü Ehl-i's-Sünne*, Gelenek Yay. İstanbul 2010, s. 181; Topaloğlu vd. , *İslam'da İnanç Esasları*, s. 267.

²⁹² Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 47b.

²⁹³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 310.

²⁹⁴ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 47b; Eş'arî, *el- İbane ve Usulü Ehl-i's-Sünne*, s. 181

kâinatın düzenin alt üst olması, helâk olan ve ölen her şeyin yeniden ayağa kalkması ve mahşere yönelmesidir.²⁹⁵

Rafizîl'erin bir kısmı ve Zeydiyye'nin bir fırkası öldükten sonra ölümlerin tekrar dirileceğine inanmazlar.²⁹⁶

Şia'nın büyük bir kısmına göre Muhammed b. Hasan ve Ehl-i Beyt soyundan gelen Mehdi zuhur edecek İslâm'ı yeryüzünde kısa sürede yayacaktır. O tüm kötülükleri yok edecek adaleti tesis edecektir. Mehdi'nin ardından Hz. İsa gökten yere inecek ve Mehdi'ye yardım edecektir.²⁹⁷

Ehl-i sünnet âlimlerine göre kıyamet alametlerine²⁹⁸ ve kıyametin kopacağına inanırlar.²⁹⁹ Onlara göre Kıyâmet gününde cesetlerin tekrar dirilip hayata iade edilmesi vukuu bulacaktır, haktır. Dehriyye (Metaryalistler) bunu kökünden inkâr etmişlerdir. İslâm filozofları da haşrın cesetler için değil ruhlar için gerçekleşeceğini savunmuşlardır. Gerçekte ise ölümle değişikliğe maruz kalmasının ardından sonra bile bedene eski hali verilerek ve ruhu tekrar iade edilerek gerçekleşecek olan ba's aklen mümkündür.³⁰⁰ Nitekim Allah bunu ayetlerinde de bildirmiştir.³⁰¹

Kıyâmetin ne zaman gerçekleşeceğini sadece Allah Teâlâ bilmektedir. Nitekim bir ayette "Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların hükümlerini kendisinin olan Allah ne yücedir. Kıyâmet saatini bilmek ona aittir. Ona döneceksin."³⁰² buyurulmaktadır.

²⁹⁵ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 879; Gölcük vd. *Kelâm*, s. 407.

²⁹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, ss. 71, 87.

²⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve n-Nihaye*, I, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., 2000, ss. 24-32.

²⁹⁸ Kıyâmetin küçük alametleri hadislerde Hz. Peygamber'in son peygamber olarak gönderilmesi, cehâletin artması, içki içmenin ve zinânın çoğalması, kadınların sayısının erkeklerden fazla olması, öldürmenin çok olması, iki İslâm ordusunun birbiri ile savaşması, zenginliğin artması şeklinde geçmektedir. Bkz. Buharî, *Hudûd* 20; Tirmizî, *Fiten* 34; Buharî, *Fiten* 25; Müslim, *Fiten* 17; Müslim, *Zekât* 61; Kıyâmetin büyük alametlerin Duman, Deccâl, Dâbbetu'l-Arz, güneşin batıdan doğuşu, Hz. İsa'nın inişi, Ye'cüc ve Me'cücün çıkışı, Doğu'da yer batması, Batı'da yer batması, Arap Yarımadası'nda yer batması. Bkz. Müslim, *Fiten* 27; Müslim, *İman* 249; Müslim, *Fiten* 128; Müslim, *Fiten* 40.

²⁹⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

³⁰⁰ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 177

³⁰¹ Bkz. Hacc 22/27; Yâsîn 36/ 78-79.

³⁰² Zuhruf 43/85.

Müstakimzâde Efendi, bir eserinde, “Deccal’in hurûcu, günün mağribden doğuşu, Hz. İsa’nın gökten yere inmesi, sair kıyâmet alâmetlerinin hepsi haktır. Bu konuda müşkili ahbar ve hadis vârid olmuştur.”³⁰³ demiştir.

2.10.4.Hesap

Hesap, Allah’ın kıyamette insanları dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekmesidir.³⁰⁴

Ehl-i sünnet âlimlerine göre hesap haktır ve gerçekleşecektir. Tüm insanlar önce iman edip etmediklerinden sonra iman edenler için hem kul hem de Allah haklarından hesaba çekilecektir. Orada çocuklar ve deliler için hesap görülmeyecektir. Çünkü onlar mükellef değildirler.³⁰⁵

Ehl-i sünnet’e göre kıyâmet koştuktan sonra bütün yaratılmışlar yeniden dirilecek (bas’), haşr edilip mahşer yerinde toplanacak ve burada büyük bir mahkeme kurulacaktır. Yazıcı melekler tarafından tutulan amel defterleri açılacak ve sahiplerinin karşısına çıkacaktır. Ölmüş kişi suali anlayacak ve cevap vermeye gücü yetecek, aynı zaman kabir nimetinin lezzetini veya azabının acısını duyacak kadar bir hayata sahip kılınacak, dolayısıyla sual ruh ve bedene yönelik olacaktır.³⁰⁶

Bu hesaplaşmada hem Allah’a olan haklar hem de insanların birbiri üzerindeki haklar söz konusu olacaktır. Haklar mutlaka haklıya verilecektir. İnsanlar arasındaki hak konusunda haklıya haksızdan sevap verilecektir. Eğer haksızın verecek sevabı olmaz ise haklı olan kişinin günahından alınıp haksıza yüklenecektir. Nitekim bir hadiste Hz. Peygamber, “Muhlis kimdir biliyor musunuz? dedi. Oradakiler de dediler ki: Bizde müflis, malı ve parası olmayan kimsedir. Hz. Peygamber ise şöyle dedi: Ümmetimden asıl iflâsa düşen, kıyamet günü şuna sövmüş, buna iftira etmiş, şunun malını yemiş, bunun kanını dökmüş olduğu halde, namaz, oruç ve zekât ile gelen kimsedir. Şuna sevaplarından verilir, buna iyiliklerinden verilir. Üzerindeki haklar ödenmeden hasenâtı bitirse, onların hatalarından alınır ve bunun üzerine atılır. Sonra da o adam cehenneme atılır.”³⁰⁷ buyurmuştur.

³⁰³ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l- Ekber*, vr. 49b; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

³⁰⁴ Bkz. İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 281; Ayrıntılı bilgi için bkz. Gölcük vd., *Kelâm*, s. 421.

³⁰⁵ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

³⁰⁶ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, II, nşr. Cl. Salamé, Dımaşk 1990-93, s. 764.

³⁰⁷ Müslim, *Birr* 74; Tirmizî, *Kiyamet* 2.

Mürcie'ye göre kullar arasındaki hakları Allah'ın affetmesi kıyâmettedir. Allah kıyâmette hısımları karşı karşıya getirir ve mazlum zalimi affeder Allah da onu affeder. Bir kısım Mürcie'ye göre ise hısımların bu dünyada helalleşmesi câizdir.³⁰⁸

Bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'de Mâide Sûresi'nde Hz. Âdem'in iki oğlu arasındaki konuşmadan bahseden ayette, "Andolsun ki sen beni öldürmek için el uzatsan bile, ben öldürmek için sana el kaldıracak değilim. Zira ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. Ben diliyorum ki sen hem benim günahımı hem de kendi günahımı yüklenesin, cehennemliklerden olasın. Zalimlerin sonu işte budur."³⁰⁹ buyurulmuştur.

Müstakimzâde Efendi hesaplaşma konusunda bir eserinde, "Benî âdemin birbirinde hakkı vardır. Hesap ile mabeylerinde haklaştırmak yani zalimin sevabını mazluma vermek haktır. Eğer zalimin mazluma verecek sevabı olmaz ise mazlumun günahını alırlar zalime yüklerler bu dahi haktır." demiştir.³¹⁰

2.10.5.Cennet- Cehennem

Cennet, müminlerin içinde ebedî kalacakları, muhtelif nimetler ile bezenmiş olan ahiret yurdu, bağ, bahçe demektir.³¹¹

Cehennem ise Allah'ın kızıştırılmış ateşinin adıdır. Ahirette kâfir, müşrik ve münafıkların sürekli, müminlerin de günahları ölçüsünde cezalandırılmak için kalacakları azap yeridir.³¹²

Cennet ve Cehennem ile ilgili bazı mezheplerin farklı görüşleri ve iddiaları bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İbadiyye taraftarları müminler gibi müşriklerin çocuklarının da Cennet'e gireceğini savunur.³¹³ Kaderiyye'ye göre de müminlerin çocukları ve müşriklerin çocukları Cennet'tedir.³¹⁴

Mürcie bu konuda farklı fırkalara ayrılmışlardır. Bir kısmı Cennet ve Cehennem'i ebedî olarak görürken, Cebriye'den Cehm b. Safvan (ö.123/745) taraftarı, Cennet ve Cehennem'in ebedî olmayacağını iddia etmiştir. Onlara göre

³⁰⁸ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 151.

³⁰⁹ Mâide 5/28-29.

³¹⁰ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, vr 47a; en-Neseî, *Tebîratü'l-edille*, II, s. 764.

³¹¹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 243.

³¹² İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 250.

³¹³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 120.

³¹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 131.

Cennet ve Cehennem ile birlikte içindekiler de ebedî değildir. Çünkü onlar ebedi varlığın sadece Allah Teâlâ olduğunu, her şeyi yok olacağını ve Allah'ın kendisi ile birlikte bir varlık bulunmayan varlık olacağını savunmuşlardır.³¹⁵

Mu'tezile'ye göre Cennet ve Cehennem şuan yaratılmamıştır.³¹⁶

Ehl-i sünnet taraftarlarına göre ise, Cennet ve Cehennem haktır.³¹⁷ Cennet ve Cehennem şu anda yaratılmıştır.³¹⁸ Ehl-i sünnet bu konudaki görüşlerine delil olarak, Allah Cennet hakkında mazi sıygası ile "takva sahipleri için hazırlandı"³¹⁹ ve yine Cehennem hakkında da mazi sıygası kullanarak bir ayetinde "kâfirler için hazırlandı"³²⁰ ayetlerini gösterirler. Ehl-i sünnet'e göre Cennet ile Cehennem, içindekiler ile birlikte ebediyen yok olmayacaktır.³²¹

Ehl-i sünnet âlimleri Muvahhit'lerin Cennet'e gireceğine hükmetmemişlerdir. Onlara göre Muvahhit'lerin durumunun âhirette ne olacağını Allah bilir.³²²

Cehennem, Kur'ân-ı Kerîm'de ateş, büyük fırın, kor ateş, azap, Hâviye gibi isimler ile zikredilir. Cehennem'in tabakaları vardır ve yedi kapıya sahiptir. Orada Cehennemlik'ler ölüm isteseler de ölüm yoktur. Yiyecek, içecek bütün her şey kor ateştedir. Cehennem'de en büyük azap Allah'ın cemâlini görememektir.³²³

Ehl-i sünnet'e göre, Allah'ın haber verdiği, Cennet ehline ait köşkler, huriler, türlü meyveler, nehirler, ağaçlar ve içecekler gibi nimetler ile Cehennem ehli için olan zakkum, ateşten halatlar, kaynar su ve zincirler gibi azaplar da haktır. Ancak Batıniyye ve filozoflar bu konudaki ayetleri zâhirî mana ile yorumlayarak aykırı bir tevilde bulunurlar.³²⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de Cennet için, bakanlara güzel görünen, içenlere zevk veren nehirler ve sular, süzme baldan ırmaklar,³²⁵ tatlı su pınarları,³²⁶ çeşitli meyveler,

³¹⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 80; Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 149; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 178.

³¹⁶ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s.178.

³¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 237.

³¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

³¹⁹ Âl-i İmrân 3/133.

³²⁰ Bakara 2/24 ; Âl-i İmrân 3/131.

³²¹ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 178.

³²² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 239.

³²³ Ahzap 33/64-88; Zuhuf, 43/77; A'raf, 7/40.

³²⁴ Bkz.Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 178.

³²⁵ Muhammed 47/15.

³²⁶ İnsan 76/18.

hurmalar, nar ağaçları,³²⁷ sedir ağaçları ve salkımlı muz ağaçları,³²⁸ vardır. Ayrıca sarhoş etmeyen, içenlere zevk veren ve beyaz bir kaynaktan çıkan içkiler,³²⁹ boş ve yalan söz işitilmeyen sonsuz nimet ve güzelliklerin³³⁰ bulunduğu yer olduğu bildirilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Cennet için çeşitli isimler zikredilmiştir. Bunlardan bazıları; Ravza,³³¹ cennetü'l mevâ,³³² cennetü'l huld,³³³ ukba'd-dâr,³³⁴ firdevs,³³⁵ dârü'l mukame,³³⁶ dârüs'selâm,³³⁷ ve hüsna'dır.³³⁸

Müstakimzâde Efendi ise Cennet ve Cehennem'in şuan yaratılmış olduğunu kabul eder. Ona göre Cennet ve Cehennem ebediyen fâni olmayacaklardır. Müellife göre Cennet nimetlerinden saydığımız huriler sonsuza kadar ölmezler. Allah Teâlâ'nın cezası ebedîyyen var olacaktır. Aynı şekilde sevabı da sonsuz olacaktır.³³⁹

Müstakimzâde Efendi bir eserinde, Cennet'in isim ve kısımlarını şöyle zikretmiştir: "Biri huld cennetidir. Diğerleri Dârü' ül Celâl, Dârü' ül Selâm, Cennet' ül Me'vâ, Cennetü'n- Nâim, Cennetü'l Firdevs, Cennet' ül-Adn. Bazıları Dârü' ül Celâl yerine İllyyin ve Cennetü'l- Karar yerine de sadece Cennet veya Dârü' ül-Makâme demişlerdir."³⁴⁰ O aynı eserinde yüce Allah'ı görmenin Dârü'ül Makâme kısmında olacağını bazı âlimler tarafından ileri sürüldüğünü ifade etmiştir.³⁴¹

Müstakimzâde Efendi Cennet ehlinin bahsederken "Cennet ehlinin ahiretine ve dinine zararlı bir durum karşısında tepki göstermesi dinî hamiyetin en asgari şartıdır. Dünya hayatına bile zarar dokunsa böyle bir zarar ve ziyana rıza göstermez

³²⁷ Rahmân 55/60.

³²⁸ Vâkı'a 56/28-29.

³²⁹ Sâffât 37/45-47.

³³⁰ Nebe 78/35.

³³¹ Rum 30/15.

³³² Secde 32/19.

³³³ Furkan 25/15.

³³⁴ Ra'd 13/22.

³³⁵ Kehf 18/107.

³³⁶ Fatır 35/35.

³³⁷ En'am 6/127.

³³⁸ Yunus 10/26.

³³⁹ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, vr. 47a; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, ss. 237, 240.

³⁴⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 78.

³⁴¹ Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 78.

ve onunla savaşması şarttır. Müslüman kimse âhiret ve dinle alakalı konularda kılı kırk yararcasına ferasetlidir.” demiştir.³⁴²

2.10.6.Ru’yetullah

Ru’yetullah, Ru’yet (görme) ve Allah lafzından meydana gelen bir terkiptir.³⁴³

Mu’tezile taraftarlarının çoğunluğuna göre Allah Teâlâ âhirette görülemeyecektir. Ancak onlardan bazıları kalp gözü ile görmenin mümkün olduğunu iddia etmiştir. Mu’tezile taraftarlarının çoğunluğu “Yüce Allah’ı kalplerimiz ile bilmemiz onu kalbimizle görmemiz anlamındadır.” demişlerdir.³⁴⁴ Mu’tezile’ye göre görmek ancak şekillere ve renklere yani maddi olan şeylere tealluk eder. Görmek biz insanların beş duyusundan biridir. Onlara göre eğer biz yüce Allah’ı görebileceğimizi kabul edersek ona dokunabileceğimizi ve onu duyabileceğimizi de ifade etmemiz gerekir. Ancak bu Allah’ı hâdis yaratıklar ile bir saymak demektir ki bu küfürdür, şirkittir.³⁴⁵

Hâricî’lerin ve Zeydiyye’nin bir kısmı Allah’ın gözle görülemeyeceğini ve bunun onun hakkında câiz olmadığını söylemişlerdir.³⁴⁶

Mürchie Ru’yetullah konusunda iki fırkaya ayrılmıştır. Onlardan bir kısmına göre Allah âhirette görülecektir. Bazıları ise Mu’tezile gibi düşünür ve Allah’ın görülemeyeceğini savunur.³⁴⁷

Mücessime’nin büyük bir çoğunluğuna göre Allah âhirette görülecektir.³⁴⁸

İlk devir sûfilerinden Abdülvâhid b. Zeyd’e göre Allah amellerin derecesine göre görülecektir. Ameli daha iyi olan onu daha yakından görecektir.³⁴⁹

Eş’arî’ye göre var olan her şey görülebilir. Allah Teâlâ mevcûd olduğuna göre o da görülecektir. Ancak Ru’yetullah’ın belli bir yön, mekân, suret veya ışığa temas yoluyla olması câiz değildir.³⁵⁰

³⁴² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve şerhi*, s. 235.

³⁴³ İşfahanî, *Müfredât (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 451.

³⁴⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 189; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 92.

³⁴⁵ şehristanî, *Nihayetu’l İkdâm*, nşr. A. Guillaume Neşri, Londra 1934, s. 361; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, ss. 155,191.

³⁴⁶ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 191; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 92.

³⁴⁷ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 152.

³⁴⁸ Bkz. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 192.

³⁴⁹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 190.

Ehl-i sünnet âlimlerine göre, biz dış âlemde muhtelif şeyleri algılayabiliriz. Bunlar renkler ve cevherlerdir. Görme hallere taalluk etmez. Çünkü her görülen ve diğerinden ayrılan varlık gerçekte zâtın kendisidir. Her cevherin görülmesi kabul edildiği gibi her mevcudun da görülebileceğini kabul etmek gerekir.³⁵¹

Ehl-i sünnet taraftarları âhiret yurdunda müminlerin Allah'ı görmelerinin naklen vâcip aklen de câiz olduğunu kabul etmiştir.³⁵² Onlar sadece müminlerce bedir gecesinde ayın görüldüğü gibi kıyâmette Allah'ın görüleceğini savunmuşlardır. Onlar kâfirlerin Allah'ı göremeyeceğini, gözlerinin perdeleneceğini ifade etmişlerdir.³⁵³ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Hayır, doğrusu onlar Rab'lerinden perdelenmişlerdir."³⁵⁴ buyurulmuştur.

Ehl-i sünnet âlimlerinin Kur'an-ı Kerim'den gösterdikleri bir delil de inkârcıların dünyada Allah'ı görme ve peygamberlerden Allah Teâlâ'yı kendilerine gösterme isteklerinden söz edilmiştir.³⁵⁵ Ehl-i sünnet âlimlerinin gösterdiği en büyük delil A'râf Suresinde anlatılan Hz. Mûsa'nın Allah'ı görme isteğinin karşısında Allah'ın ona cevabıdır.³⁵⁶ Hadislerde de Ru'yetullah ile ilgili birkaç bilgi bulunmaktadır.³⁵⁷

Müstakimzâde Efendi ise Ru'yetullah konusunda mümin kulların Allah'ı cenneteyken göreceklerini ve görmelerinin Allah ile müminler arasında bir mesafe olmaksızın gerçekleşeceğini ifade etmiştir.³⁵⁸

2.11.Miraç

Miraç, yukarıya doğru yükselmek anlamındaki "uruç" kelimesinden türemiştir. Miraç kelimesi ismi alettir. "Yukarı çıkaran, merdiven" demektir. Terim olarak

³⁵⁰ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 92.

³⁵¹ İmamü'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdülmelik el- Cüveynî, *Kitabu'l- İrşâd*, Mısır 1950, s. 174.

³⁵² Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 92.

³⁵³ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238.

³⁵⁴ Mutaffifin 83/15; Kıyâme 75/22-23.

³⁵⁵ Furkan 25/21; En'am 6/158.

³⁵⁶ A'râf 7/143;Hz. Mûsa Yüce Allah'ı dünyada görmek istedi ancak göremedi. Hz. Mûsa Yüce Allah'ı ahirette göreceğini anladı. Yorum için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 238.

³⁵⁷ Hadislerde Ru'yetullah ifadesinin yerine "ru'yetü rab" tabiri geçmektedir. Bkz. Müslim, *Zühd* 16. Sahabe miraç ile ilgili Hz. Peygamber'e: "Allah'ı gördün mü?" şeklinde soru yönelmiş, o da: "Nurdur, nasıl göreyim?" veya "Sadece bir nur gördüm." yanıtını vermiştir. Bkz. Müslim, *İman* 291-292. Hz. Peygamber dünya gözü ile görmemiş olabilir ancak âhirette yüce Allah'ın görüleceğini kendisi ifade etmiştir. Nitekim müminler, "bulutsuz bir günün öğle vaktinde güneşi yine aynı şekilde bulutsuz bir gecede dolunayı gördükleri gibi Allah'ı âhirette görecekler." şeklinde hadisler bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, *Tevhid* 24; Müslim, *İman* 299 Bunlardan başka diğer rivayetlere göre hiç kimse ölünceye kadar Allah'ı göremeyeceklerdir. Bkz. Müslim, *Fiten* 95.

³⁵⁸ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, vr. 45b; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 92.

ise Miraç, Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya oradan da göğe yükselmesi manasına gelmektedir.³⁵⁹

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürütülme olayını 'isrâ' kelimesi ile anlatılır.³⁶⁰

Kur'ân-ı Kerim'de "gece yürüyüşü"³⁶¹ anlamındaki İsrâ hâdisesinden şu ayetle bahsedilmektedir: "Kulun (Muhammed) bir gece Mescid-i Harâm'dan kendisine bazı ayetlerimizi göstermek için, etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah, her türlü noksan sıfattan münezzehtir. O her şeyi hakkıyla bilen hakkıyla görendir."³⁶² buyurulmaktadır.

Miraç olayı ile ilgili en meşhur hâdis-i şerifin özeti Hz. Peygamber'in anlattığına göre şöyledir: Hz. Cebrail ile bütün gökleri geçerek Sidre-i Münteha'ya geldim. Cenneti gösterdiler. Sonrasında 50 vakit namazla ile dönerken Hz. Musa'yı (as) gördüm. 50 vakit namazın ümmetime ağır geleceğini, dönüp namaz vakitlerini azaltılmasını yüce Allah'tan istememi söyledi. Azar azar kaldırılarak, en sonunda beş vakite indirildi.³⁶³

Bazı bilginler İsrâ ve Miraç olayını birbirinden ayırırlar. Onlara göre İsrâ olayı Mekke-Kudüs arasında bir yolculuk olup Kur'ân-ı Kerim'de bahsedilmektedir. Miraç ise Kur'ân'da geçmez sadece hadislerde mevcuttur. Bu yüzden İsrâ hâdisesinin inkârı küfrü gerektirirken, Miraç hâdisesinin inkârı küfrü gerektirmez.³⁶⁴

Şiblî Nu'manî (ö. 1292/ 1914) gibi müelliflere göre İsrâ ve Mi'râç hâdisesinin ruhen vukuu bulduğu görüşündedir.³⁶⁵

Tefsirci Süleyman Ateş'e göre Hz. Peygamber'in bir gece Mekke'den çıkıp 8 km uzaktaki Mescid-i Aksa adı isimli mescide gitmesi hâdisesi mûcizevî rivayetler ile bezenerek abartılı anlatımlara dönüştürüldü ve aslında birbirinden ayrı olan Miraç olayı ile birleştirildi. Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ Sûresi'nin ilk ayetinde anlatılanın rûhî

³⁵⁹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 688.

³⁶⁰ İsrâ 17/1; Ayrıca Miraç hâdisesi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmez. Ancak miraç hâdisesi ile ilgili hadisler bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, *Bed'ü'l-Halk* 6, *Enbiyâ* 22, 43, *Menâkıbu'l-Ensâr* 42, *Tefsîr* 17/3, *Eşribe* 1, *Rikâk* 51; Müslim, *İman* 264, *Zühd* 93; Tirmizî, *Tefsîr* 94, *Deavât* 58.

³⁶¹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 494.

³⁶² İsrâ 17/1

³⁶³ Bkz. Buhârî, *Enbiyâ* 22, 43, *Menâkıbu'l-Ensâr* 42, *Tefsîr* 17/3, *Eşribe* 1, *Rikâk* 51; Müslim, *İman* 264, *Zühd* 93; Tirmizî, *Tefsîr* 94, *Deavât* 58.

³⁶⁴ Mehmet Azimli, "İsra ve Miraç Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Bilimname Dergisi*, XVI, 1. Sayı, Diyarbakır 2009, ss. 43-58.

³⁶⁵ Şiblî Nu'manî, *İslam Tarihi: Asr-ı Sâadet*, II, trc. Ömer Rıza Doğru, İstanbul 1974, s. 438.

bir olay olan Miraç ile alakası yoktur ve İsrâ olayı da maddi bir yürüyüş olup Mekke'de yaşanmıştır.³⁶⁶

Fahrettin er-Razî (ö.588/1210), güneş ve gezegenlerin büyük hacimlerine rağmen çok süratli hareket edebildiklerini söyleyerek Allah'ın dilemesi durumunda başka bir varlığında benzer bir hıza ulaşmasının olabileceğini ileri sürer. Ona göre Hz. Peygamber'in Miraç'a yükselmesi ihtimal dışı görülür ise Hz. Cebrâil'in de aynı şekilde inişine bakmak gerekecektir.³⁶⁷

Mi'raç hâdisesi kelâm âlimlerine göre mûcize olarak kabul edilmekle beraber kelâm eserlerinin birçoğunda Hz. Peygamber'in hissî mûcizeleri arasında geçmemektedir. Diğer taraftan hissî mûcizelerin amacı bakımından insanlar tarafından görülmesi gerekirken Mi'raç yalnızca Hz. Peygamber'in müşahedesini olup Kur'ân ve Hadis'in bildirmesi ile olur. Mûcizenin tanımı ve peygamberliği ispat etme fonksiyonu açısından bakıldığında Miraç'ın klâsik mûcize çerçevesi dışında Hz. Peygamber'in manevi âleminde vuku bulan, imtihan ve kuvvet veren olağanüstü bir olay niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.³⁶⁸

Müstakimzâde Efendi Miraç olayı ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: "Mi'raç sözlük olarak merdiven manasına gelir. İslâmî bir terim olarak Hz. Peygamber'in, "Sahretullah" diye adlandırılan Kudüs'deki taşın üzerinden gökyüzüne yükselerek orada İlahî cemale ulaşmasına verilen isimdir. Miraç olayının gerçekleşmesi sağlam bir fikre göre Recep ayının 27. gecesini meydana gelmiştir. Hicretten 18 ay önce, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin 10. yılında gerçekleşmiştir. Diğer bir görüşe göre ise hicretten 1 yıl evvel Rebiü'l-evvel ayının 17. gecesinde gerçekleşmiştir. Hicretten 14 ay evvel olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Mi'râc olayının gerçekleşme mekânı hakkında da farklı fikirler vardır. Bazıları Şu'ab Ebi Talib veya Ümmihani'nin evinde meydana geldiğini ifade ederler. Bazıları ise Beyt-i Şerif'ten başladığını iddia ederler. Mi'râc'ın, ruh bedende iken uyanık olarak gerçekleştiğini ileri sürenlerle birlikte uykuda ruhanî bir biçimde olduğunu iddia edenler de vardır. Birinci görüşe göre, ruh bedendeyken Peygamber'imiz (sav) uyanıkken meydana gelmiştir. Diğer görüş, Hz. Aişe'nin rivayetidir. Fakat o vakitler

³⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an Tefsiri*, XIII, Yeni Ufuklar Yay., İstanbul 1989, s. 274.

³⁶⁷ Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Razi, *Et-Tefsir'ül Kebîr Mefatuhul Gayb*, V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, s. 542.

³⁶⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 240.

yaşı küçük olduğu için henüz Peygamber Efendimiz'in hizmetiyle şereflenmemiştir.³⁶⁹

Müstakimzâde Efendi tercümesini ve şerhini yaptığı *Fıkhü'l-Ekber*'de geçen Ebû Hanîfe'nin Mi'raç ile ilgili "Miraç haberi haktır." ifadesini "Rasûlullah Teâlâ Aleyhi Vesellem'in haberi haktır ve sıdktır. Bunu ret eden mübtediğ yani ehli bidattır, Ehl-i sünnet vel-cemaat değildir."³⁷⁰ cümleleri ile beyan etmiştir.

2.12. Peygamber'in Şefaati

Şefaati sözlükte, saygınlık ve mertebeye daha yüksek bir konumda olanın daha aşağı bir düzeyde olan ile bir araya gelmesi demektir.³⁷¹

Mahşerde tüm insanların ızdırap ve heyecan içinde oldukları sırada, bunların hesaplarının bir an önce görülmesi için Hz. Peygamber şefaati dileyecektir ki bunun adına "şefaati-uzma" yani büyük şefaati denilmektedir.³⁷²

Mürcie'den bir fırkaya göre âhirette Hz. Peygamber'in şefaati haktır.³⁷³

Mu'tezile Hz. Peygamber'in şefaati hak görmemiştir ve bunun bâtil olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁴ Çünkü onlara göre af mümkün değildir bu yüzden de şefaatin de bir faydası yoktur.³⁷⁵ Mu'tezile'ye göre sadece müminlerin derecelerinin yükseltilmesi için şefaati edilebilir.³⁷⁶

Ehl-i sünnet âlimleri ise şefaati hak görmüşler ve âhirette Hz. Peygamber'in ümmetinden büyük günah işleyenler için şefaatiçi olacağını savunmuştur.³⁷⁷ Ehl-i sünnet âlimleri bunun izahını, "Yüce Allah'ın vasıta olmaksızın bağışlaması mümkün görüldüğüne göre peygamberlerin ve hayırlı kulların şefaati ile affetmesi ise evleviyetle mümkündür."³⁷⁸ diyerek yapmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de "Hiçbir şefaatiçi yoktur ki O'nun izni olmadan şefaati edebilsin."³⁷⁹, "Bunlar Allah'ın rızasına ermiş olandan başkasına şefaati edemezler."³⁸⁰,

³⁶⁹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 179.

³⁷⁰ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 49a.

³⁷¹ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 555; Topaloğlu vd. *İslâm'da İnanç Esasları*, s. 301.

³⁷² Buhârî, *Zekât* 52;

³⁷³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 149.

³⁷⁴ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 339.

³⁷⁵ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 339

³⁷⁶ Aliyyül Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 232.

³⁷⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 339.

³⁷⁸ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 165.

³⁷⁹ Yûnus 10/3.

“Hem kendinin hem erkek müminler ile kadın müminlerin günahının bağışlanmasını dile.”³⁸¹ buyurulmuştur. Kâfir ve münafıklar için şefaatin mümkün olmadığını ifade eden bir ayette “Onlara (kâfirlere) şefaathâlinin şefaati fayda vermez.”³⁸² buyurulmaktadır. Eğer şefaathâtin müminlere de fayda vermeyecek olsaydı kâfirleri tahsis ve tefrik etmenin bir manası olmazdı.³⁸³

Hz. Peygamber’in Şefaathâtin konusu ile ilgili hadisleri de bulunmaktadır.³⁸⁴

Bu konuya Müstakimzâde Efendi de eserlerinde yer vermiştir. Ona göre Hz. Peygamber’in şefaathâti hakhtır. Ayrıca o bütün diğer peygamberlerinde şefaathâtinini hak gördüğünü “enbiya-i kiram ve mürselin-i izam hazretlerinin şefaathâti hakhtır.”³⁸⁵ diyerek ifade etmiştir. Müstakimzâde Efendi Hz. Peygamber’in “Benim şefaathâtim ümmetimden kebâir işleyenler içindir.”³⁸⁶ hadisinden hareketle “Rasûlüllah’ın (sav) günahkâr ümmetinden kebir işleyenlere azaba müstahak oldukları halde şefaathâti hakhtır ve sıdktır.”³⁸⁷ demiştir.

Görüldüğü üzere Müstakimzâde Efendi bu konuda Ehl-i sünnet âlimlerinden farklı düşünmemiş ve şefaathâtin hak olduğunu ifade etmiştir. Sünnet ve hadislere sıkı sıkı bağlı olduğunu bildiğimiz Müstakimzâde Efendi bu konuda Mu’tezile taraftarlarının şefaathâtin günahkâr müminler için değil Cennette’kilerin derecelerinin yükseltilmesi için olduğu şeklindeki iddialarına Hz. Peygamber’in “Benim şefaathâtim ümmetimden kebâir işleyenler içindir.”³⁸⁸ hadisinde ifade ettiği üzere müminlerden büyük günah işleyenler için de şefaathâtin gerçekleşeceğini savunmuştur.

³⁸⁰ Enbiya 21/28.

³⁸¹ Muhammed 47/19.

³⁸² Müddesir 74/48; En’am, 6/51.

³⁸³ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 165.

³⁸⁴ Hz. Peygamber bir hadisinde “Benim şefaathâtim ümmetimden kebâir işleyenler içindir.” Buhârî, *Tevhid* 31; Müslim, *İman* 338-345; Hz. Peygamber bir hadisinde de “Ey falan! Bize şefaathâtin et, ey falan bize şefaathâtin et diyecekler. Sonunda şefaathâtin etme işi bana kalacak. İşte Makam-ı Mahmud budur.” Buhârî, *Tefsir* 11; *Zekât* 52; Bir gün Hz. Peygamber’e İsrâ sûresindeki “Ey Rasûlüm, gecenin bir kısmında sana mahsus bir nâfile namazı kılmak üzere uyan. Belki böylece Rabb’in seni övülmüş bir makama ulaştırır.” (İsrâ 17/79) ayetindeki Makam-ı Mahmud’dan sorulince Hz. Peygamber “Bu şefaathâttir.” diye cevap verdi. Tirmizî, *Tefsir* 17; Hz. Peygamber bütün peygamberlere şefaathâtin etme hakkının tanındığını buyurmuştur. Buhârî, *Rikak* 45, *Tevhid* 33; Müslim, *İman* 81.

³⁸⁵ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü’l-Ekber*, vr. 46b; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 165

³⁸⁶ Buhârî, *Tevhid* 31; Müslim, *İman* 338-345.

³⁸⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü’l-Ekber*, vr. 46 b.

³⁸⁸ Buhârî, *Tevhid* 31; Müslim, *İman* 338-345.

2.13. Peygamberlerin Günah İşlememesi (İsmet)

İsmet, “asm” kökünden türemiş bir isimdir. Sözlükte kötülük işlemekten korumak manasına gelir. Peygamberin ismeti Allah’ın önce kendileri özgü kıldığı cevher saflığı ile sonra onlara verdiği bedenî üstünlük ile sonra onlara yardım edip ayaklarını sağlamlaştırmakla sonra onlara iç huzur vermekle, kalplerini korumakla ve başarı vermekle onları korumasıdır.³⁸⁹

İsmet terimi Kur’ân-ı Kerim’de on üç yerde geçmektedir. Hakka sûresinde peygamberlerin tebliğ ettikleri mevzularda yalan konuşmaktan veya vahyi gizlemekten korundukları vurgulanmıştır.³⁹⁰

Şia taraftarlarına göre, peygamberler küçük büyük bütün günahlardan korunmuşlardır. Şia âlimleri imamların da tıpkı peygamberler gibi günahattan korunduklarını ve masum olduklarını iddia etmişlerdir.³⁹¹

Bir kısım Râfızî peygamberlerin günah işlenmesinin mümkün olduğunu söylemiştir. Çünkü Hz. Peygamber Bedir gününde fidye almıştır ve böylece Allah’a isyan etmiştir. Ancak imamlar masumdur ve günah işlemesi mümkün değildir.³⁹²

Mu’tezile âlimlerinin çoğunluğuna göre peygamberler peygamberlikten önce ve sonra sehven ya da kasten büyük günahattan korunmuştur. Unutarak ya da yanılarak küçük günah işlemeleri mümkündür ancak yüz kızartıcı günahlardan korunmuşlardır.³⁹³

Eş’arî taraftarları önceleri Hz. Peygamber’in yalnızca tebliğde bulunduğu ilahî kanun konusunda günah işlemeyeceğini düşünmüşlerdir. Ancak daha sonra peygamberlerin büyük küçük her türlü günahattan uzak olduklarını söylemiştir. Çünkü bir peygamberin davasında doğruluğunun bilinmesi için bazı kusurlardan arınması gerekmektedir. Nitekim emirlerde çelişki olması câiz değildir.³⁹⁴

Mâtürîdî’ye göre, peygamber gerek fiillerinde gerek sözlerinde kendisini lekeleyecek, değerini düşürecek hatalardan korunmuştur. Eğer kasıt olmadan

³⁸⁹ Bkz. İsfahanî, *Müfredât*, (Kur’an Kavramaları Sözlüğü), s. 705.

³⁹⁰ Hakka 69/44-47.

³⁹¹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 132.

³⁹² Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 72.

³⁹³ Ebil Hasan Abdul Cebbar Bin Ahmed el Esed Abadi, *El Muğni Fi Ebbabul Tevhid vel Adl Lil Kadı Abdul Cebbar*, XV. s. 309; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 197.

³⁹⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 94.

kendisinde bir hata bulunacak olursa yüce Allah onu uyarır, kınar.³⁹⁵ Ona göre ismet peygamberin iradesini yok saymadan onu kötü fiillerden caydırıcı ve hayırlı fiillere sevk edici bir sıfattır ve ismet mihneti izâle edemez.³⁹⁶ Yani peygamberin gûnahtan korunmuş olması onu tââte cebr etmediği gibi günah işlemekten de aciz bırakmaz. İsmet Allah'ın nimeti olup peygamberleri hayırlı iş yapmaya yönlendirir. Ancak imtihan için peygamberde irade bulunur.³⁹⁷

Mürcie'nin bir kısmına göre peygamberler adam öldürme ve zina gibi büyük günahları işleyebilir. Bir kısmına göre ise büyük günah işlemezler sadece küçük günahları vardır.³⁹⁸

Siyer eserlerinde Hz. Peygamber'in peygamberlikten önceki dönemde de puta tapmadığı, putlar adına takdim edilen yiyeceklerden yemediği ve putlar üzerine yemin etmediğine dâir birçok rivayet bulunmaktadır.³⁹⁹

İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre peygamberin küfürden masum olması nübüvvetten önce de sonra da sabittir. Hâricî'lerin Fudayliye kolu buna karşı çıkmıştır.⁴⁰⁰

Ehl-i sünnet'e göre peygamberler peygamberliklerinden sonra masumdur. Haşviyye ise buna karşı çıkmıştır ve peygamberlerin peygamberlikten sonra da günah işlediklerini savunmuştur. Ancak peygamberler Allah'ın kullar üzerindeki sarsılmaz delilleri ve rehberleridir. Eğer peygamber günah işlemiş olsaydı sözlerine güvenilmez ve böylece ilahî hüccet gerçekleşmemiş olurdu.⁴⁰¹ Nitekim Nisâ sûresinde "Peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik, ta ki insanların Allah'a karşı bahaneleri olmasın."⁴⁰² buyurulmuştur.

Müstakimzâde Efendi'ye göre "Enbiya'nın hepsi küçük ve büyük günahlardan, kabahatlerden uzaktırlar. Tüm peygamberler küfürden de beri

³⁹⁵ Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 114.

³⁹⁶ Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp, Nu. 40, vr. 525 a.

³⁹⁷ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 114.

³⁹⁸ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin*, s. 150.

³⁹⁹ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el- Humeyri el- Müâferi, *Siretu'n-Nebeviyye*, I, Amman 2013, ss. 181-183.

⁴⁰⁰ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 115; Fudayliye, "Peygamberden küfür sâdır olabilir." demiştir. Onlar bu hükme günah denilebilecek her fiilin küfür sayılabileceği gibi yanlış bir prensibe bağlı kalarak varmışlardır. Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *el-Kifâye fil Bidaye*, Lâleli Ktp., Nu. 2271, vr. 45a.

⁴⁰¹ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 115.

⁴⁰² Nisâ 4/165.

olmuşlardır. Asla peygamberlerden günah sâdır olmaz. Onlardan sadece küçük hatalar sâdır olmuştur.”⁴⁰³

Müstakimzâde Efendi Hz. Peygamber için “O peygamberliğinden önce de sonrada bir an bile puta tapmamış, şirk koşmamıştır. O nübüvvetten önce ve sonra yüce Allah’a âsi olmamıştır. O vakitler herkes puta tapmıyordu. Puta tapmayan ve yüce Allah’a ortak koşmayan insanlar da bulunmaktaydı ve Peygamber (sav) bunlardan biri olmuştur. Gerek kablenübüvve gerek ba’del nübüvvede asla küçük günah ve kebîr irtikâb etmemiştir.”⁴⁰⁴ demiştir.

2.14.Hz. Peygamber’in Anne-Babası ve Amcası Ebû Talib’in (ö.619) Durumu

Fetret, sözlükte duraklama, kesiklik, bir şeyin tesiri kaybetmesi, zayıflama gibi manalara gelir.⁴⁰⁵ Bir peygamberin ölümü ile diğerinin zuhuru arasında geçen zaman dilimine ya da hak dine davetin kesintiye uğradığı döneme “fetret” bu zamanda yaşamış insanlara ise “fetret ehli” denir.⁴⁰⁶

Hz. Peygamber’in annesi babası ve akrabaları da İslâmiyet’ten önce yani “fetret dönemi” denilen zamanda yaşamış ve ölmüşlerdir. Fetret ehli olan kimselerin durumu hakkında mezheplerin farklı görüşleri bulunmaktadır.

Eş’arî, Şia ve Hâricî taraftarına göre, fetret ehli olan kimseler putperest, müşrik ya da tanrı tanımaz dahi olsalar dinî bir mükellefiyetleri olmadığı için âhirette kurtuluşa erecekler ve Cennete gideceklerdir. Bu düşüncenin sebebi insanların sorumlu tutulması için kendilerine peygamber gönderilmesi şartı prensibinden kaynaklanmaktadır. Çünkü insan aklı tek başına doğruyu bulamaz.⁴⁰⁷

Mu’tezile ve Mâtürîdî’ye göre, fetret ehli Allah’ın varlığına ve birliğine inanmakla yükümlüdür. Ayrıca akıl yürütme ile bilinebilecek kötü fiillerden kaçınıp iyi filleri yapmak zorundalar. Bu mükellefiyeti yerine getirenler Cennet’e gidecek

⁴⁰³ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü’l-Ekber*, vr. 43a; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 115

⁴⁰⁴ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü’l-Ekber*, vr. 43b.

⁴⁰⁵ İsfahanî, *Müfredât (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 777.

⁴⁰⁶ Hüseyin el- Beyhâkî, *el-Esma’ ve’s-sıfat (İmadüddin)*, der. Feyzullah Birişik, Polen yay. s. 417.

⁴⁰⁷ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, ss. 327-328; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el- Usûl vel fîrû*, Beyrut 1984,ss. 1331-132; Ebû Bekr Muhammed b Tayyib b Muhammed el- Basrî el-Bâkılânî, *el- Beyân*, Nşr. Richard J. McCarhy, 1958, ss. 41-42.

getirmeyenler ise Cehennem'e gideceklerdir. Zira insanlar ergenlik çağına girdiklerinde akıl ürütme kabiliyetine sahip olmuşlardır.⁴⁰⁸

Müstakimzâde Efendi ise bu konuda Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-Ekber*'deki "Hz. Peygamber'in anne ve babası cahiliye itikadı üzerine ölmemişlerdir." ifadesini "Hz. Peygamber'in anne ve babası küfür üzere ölmüşlerdir."⁴⁰⁹ şeklinde bir beyanda bulunmuştur.

Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talip, Hz. Peygamber'i çok küçük yaşında yanına almış ve onu yetiştirmiştir. Büyüdüğünde ve peygamberliğini ilan ettiğinde ise müşriklere karşı onu himaye etmiş ve ölene kadar onun yanında durmuştur.

Ebû Talib "müşlüman mı öldü müşrik mi öldü?" mevzusu tartışma konusu olmuştur. Tarih kitaplarına göre Ebû Talip yeğenin şehadet etmesi noktasında hasta yatağında ısrara etmesine rağmen, o müşriklerin ölüm korkusu ile şehadet ettiğini söylerler diye kabul etmedi. Ebû Talib en zor şartlarda Hz. Peygamber'in her durumda yanında olmasına rağmen Arap kabile reisleri gururu ve atalarının yolundan ayrılmama isteği yüzünden açıktan İslâm'a girmeye cesaret edememiştir. Tefsir kaynakları Kur'an'da'ki "Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, bilakis Allah dilediğine hidâyet verir."⁴¹⁰ ve "Ne Peygamber'in ne de müminlerin akrabaları bile olsa müşrikler için af dilemeleri uygun olmaz."⁴¹¹ ayetlerinin bu konuyla ilgili nâzil olduğunu söylerler.⁴¹² Bu konu ile ilgili çeşitli hadislerle de bulunmaktadır.⁴¹³

Şia taraftarları ise, Ehl-i beyt'ten geldiğini iddia ettikleri rivayetlerden yola çıkarak Ebû Talib'in hasta yatağında ölmeden önce müslüman olduğunu ileri sürmüştür.⁴¹⁴

Müstakimzâde Efendi ise Ebû Talib'in durumu ile ilgili "Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib kâfir olarak ölmüştür."⁴¹⁵ şeklinde bir ifade kullanmıştır.

⁴⁰⁸ Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, I, s. 453.

⁴⁰⁹ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 48b.

⁴¹⁰ Kasas 28/56.

⁴¹¹ Tevbe 9/113.

⁴¹² Ebû Cafer Taberî, *Taberî Tefsiri*, XI, trc. Mevlüt Karaca, Hisar Yay., 2013, s.30

⁴¹³ Bkz. Buhârî, *Menâkıbü'l-ensar* 40; Tirmizî, *Tefsir* 28.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sireti Hayri'l-İbâd*, II, Nşr. Mustafa Abdulvâhid, Kahire 1986, ss. 565-570.

⁴¹⁵ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 48b; Nes.eî, *Tebşiratü'l-edille*, I, s. 453

Müstakimzâde Efendi Hz Peygamber'in amcalarından bahsettiği bir yerde "Hz. Peygamber'in on iki amcası vardır. Hz. Hamza nübüvvetinin ilanından altı sene sonra Müslüman olmuştur. Bir amcası Hz. Abbas ise nübüvvetinin ilanından on iki yıl sonra Müslüman olmuştur. Ebû Talib ise İslam'a girmemiştir."⁴¹⁶ ifadeleri ile açıklamalarda bulunmuştur.

Müstakimzâde Efendi fetret döneminde yaşamış olan bu insanların akılları ile yüce Allah'ın bir olduğunu ve bir peygamber gönderilmeden de iyi-kötü filleri ayırt edip sâlih amelde bulunmalarını gerektiği kanaatindedir. Müstakimzâde Efendi bu görüşü ile Eş'arî taraftarlarından farklı düşünmüş ve yine Mâtürîdî taraflarının savunduğu görüşü desteklemiştir.

2.15.Mûcize – Kerâmet - Sihir

Mûcize, sözlükte güç yetirememe, aciz kalma anlamındaki "acz" kökünden türemiştir. Mûcize terim olarak ise kimsenin güç yetiremediği tabiatüstü olay, peygamber olduğunu iddia eden kimsenin gösterdiği doğa kanunlarına aykırı olan hâdisedir.⁴¹⁷

Mûcize hissî mûcize, haberi mûcize ve aklî mûcize olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Hissî mûcize, insanların duyularına hitap eden olağanüstü olaylardır. Haberî mûcize, peygamberin Allah'tan gelen vahye dayanarak verdikleri gayb haberlerdir. Aklî mûcize ise insanları akıl gücüne hitap eden ve onları rasyonel deliller ile baş başa bırakan gerçeklerdir.⁴¹⁸

Ehl-i sünnet âlimlerinden bir kısmına göre sağduyulu kimseler gerçek peygamberi fiil, söz ve güzel özelliklerinden tanısalar da peygambere karşı kibir gösterip inat eden inkârcılar için mucizeden başka çare yoktur. Çünkü onlar ancak bu şekilde mükellef olabilirler. Mu'tezîle kelamcılarına göre ise peygamber tanınmasa dahi mûcize herkes için gereklidir. Peygamberlik ile görevlendirilen kimsenin doğru sözlü ve ahlâklı olması peygamberlik ispatı için yeterli sayılmaz.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 419.

⁴¹⁷ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramaları Sözlüğü)*, s. 674; Nüreddin Es-Sâbûnî, *el-Kifâye fil Bidaye*, vr. 119 a.

⁴¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, ss. 107-113; Halil İbrahim Bulut, "Mûcize", *DİA*, XXX, 2005, ss. 350-352.

⁴¹⁹ Câhiz, *Hucecû'n-nübüvvel* (Resâ'ilü'l Câhiz içinde), Nşr. Abdusselâm M. Hârûn, Kahire 1979, ss. 265-267.

Mu'tezile taraftarına göre şeriatın ulaştığı herkesin dinî yükümlülüğü varken bir kısma göre hiçbir mucize ya da din ulaşmamış dahi olsa insan aklı ile bunları bulması ve kabul etmesi gerekir.⁴²⁰

Eş'arî'ye göre Allah'ın gönderdiği peygambere mucize vermesi haktır ve peygamberliğin delili için mucize vermesi vaciptir.⁴²¹

İbâdiyye'ye göre Allah'ın peygamberliğin delili için mucize göndermesi şart değildir.⁴²² Bir kısmına göre ise mucize göstermeden yüce Allah'ın peygamber göndermesi câiz değildir.⁴²³

Bir kısım Râfîzî âlimleri imamların da mucize gösterdiklerini iddia etmişlerdir. Bir kısmı da sadece peygamberlerin mucize gösterdiklerini savunmuştur.⁴²⁴

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi Kur'ân-ı Kerîm'dir. Mâtürîdî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm aklî mucizedir. Eğer kâfirler Kur'ân'ın bir benzerini getirmeye muktedir olsalardı bunu yaparlardı. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in davasını iptal etmek için ellerinden geleni yapmışlardır.⁴²⁵

Eş'arî'ye göre Kur'ân; belâgat, nazm ve fesahat bakımından mucizedir.⁴²⁶

Mu'tezile'ye göre Kur'ân'ın telifi ve nazmı mucizedir. Nasıl ki bir insanın ölüyü diriltmesi imkânsızdır Kur'ân-ı Kerîm'in de bir benzerini getirmeleri imkânsızdır.⁴²⁷

Her peygamber kendi döneminde geçerli olan mevzularda geldiği toplumlara mucizeler göstermiştir. Örneğin Hz. Mûsa kavminde büyü; Hz. Dâvud döneminde musiki; Hz. İsa döneminde tıp; Hz Muhammed döneminde ise edebiyat, fesahat ve belagat ön plandaydı. Muallakat-i seb'a (Yedi Askı) Kâbe'nin duvarında asılı iken Kur'ân'ın nüzûlü ile edebî hususiyetini kaybedip asılı olduğu Kâbe'nin duvarından indirilmiştir. Peygamberler gökyüzünde ve yeryüzünde bulunan cisimleri kullanmaya kâdirdirler. Hz. İbrahim ateşe atıldığı vakit ateş onu yakmamıştır. Böylece o bir insa-

⁴²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 197.

⁴²¹ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

⁴²² Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s.124; Ayrıntılı bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 117.

⁴²³ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 117.

⁴²⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 74.

⁴²⁵ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 107.

⁴²⁶ Eş'arî taraftarları arasında Kur'an'daki icâzın kişiyi onunla maraza etme dürtüsünden geri çevirme anlamında olduğunu, ayrıca bu icâzın gaybı haberler bakımından söz konusu olduğunu savunanlar da olmuştur. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

⁴²⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 197.

nın akıl ile çözemeyeceği bir şekilde ateş üzerinde tasarrufta bulunmuştur. Nitekim Enbiya Sûresi'nde "Biz de dedik: Ey ateş İbrahim'e serin ve selâmet ol."⁴²⁸ buyurulmuştur. Hz Mûsa su üzerinde tasarrufa sahip oldu ve normalde insanları boğan su onu boğmadı. Ve yine kayalardan suyun fişkırmasını istediği zaman, su fişkırdı. Nitekim Bakara Sûresi'ndeki bir ayette "Bir de Mûsa Tih' de susayan kavmi için su arayınca, asanı taşa vur; demiştik de, ondan on iki pınar kaynamış ve her sınıf su alacağı yeri öğrenmişti."⁴²⁹ buyurulmuştur. Yine Şuara Sûresi'nde "Mûsa'ya âsanı denize vur, diye vahyettik. Vurunca derhal deniz yarıldı, her parça su dağ gibi oldu."⁴³⁰ buyurulmuştur. Hz. Süleyman havaya hükmetmiştir. Bu konuyla ilgili Enbiya Sûresi'nde "Süleyman'a da şiddetli esen rüzgârı musahhar kıldık ki kendisini içerisine feyz ü bereket verdiğimiz yere onun emri ile götürdü. Biz her şeyi bilenleriz."⁴³¹ buyurulmuştur. Hz. Dâvud madenlere hükmetmiştir. Yüce Allah Sebe' Sûresi'nde "And olsun ki biz Dâvud'a bizden bir imtiyaz verdik. Ey dağlar onunla birlikte teşbih edin, dedik kuşlara da bunu emrettik. Ona demiri de mum gibi yumuşattık."⁴³² buyurulmuştur. Hz. İsa hayvanlar üzerinde tasarrufa sahip oldu ve onlarla ilgili mucizeler verildi. Nitekim Bakara Sûresi'nde Allah "And olsun içinizden Cumartesi gününe saygı göstermek hakkındaki dinî hududu balık avlamak suretiyle çiğneyip geçen, Eyle'lilerin hallerini, başlarına gelenleri de herhalde bilip öğrenmişsinizdir. İşte biz onlara Dâvud lisaniyla 'Hor ve zelil maymunlar olun' dedik. Üç gün sonra hepsi helâk oldu."⁴³³ buyurulmuştur.

Kerâmet ise sözlükte "değer, kıymet, cömert olmak," manalarına gelmektedir.⁴³⁴ Terim olarak ise kerâmet, peygamberlik iddiası ile bir ilgisi olmaksızın bir müminde olağanüstü bir halin meydana gelmesi demektir.⁴³⁵

Sihir ise kandırma ve gerçeği olmayan hayaller anlamına gelir.⁴³⁶

Mâtürîdî taraftarlarına göre velîlerin kerametleri câizdir. Yine sihir de olağandır ve câizdir.⁴³⁷ Mâtürîdî'ye göre velî kerâmetini nübüvvet iddiası ile gösterirse

⁴²⁸ Enbiya 21/69.

⁴²⁹ Bakara 2/60.

⁴³⁰ Şuara 26/63.

⁴³¹ Enbiya 21/81.

⁴³² Sebe' 34/10.

⁴³³ Bakara 2/ 65-66.

⁴³⁴ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 906.

⁴³⁵ Tehanevi, *Keşşaf*, I, s. 328.

⁴³⁶ Bkz. İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 485.

⁴³⁷ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 116.

anında kâfir olur ve kerâmete lâyük olma sıfatından sıyrılır.⁴³⁸ Kerâmet ile ilgili çeşitli örnekler de bulunmaktadır.⁴³⁹

Eş'arî'ye göre sahabenin ve velîlerin kerâmetleri câizdir.⁴⁴⁰

Mu'tezile taraftarlarına göre kerâmet câiz değildir. Onlar sahabenin kerâmetlerini de inkâr ederler. Onlara göre sihir de mümkün değildir.⁴⁴¹

Ehl-i sünnet âlimlerine göre sihir vardır ve sihirbazlar kâfirdir. Sihirin dünyada meydana gelmesi câizdir.⁴⁴²

Müstakimzâde Efendi ise mûcize, kerâmet ve sihir gibi olağanüstü konuları aynı yerde zikretmiştir ve her bir terimin ayrı ayrı tanımlarını yapmıştır.

Müstakimzâde Efendi'ye göre mûcize peygamberlerin göstermiş olduğu olağanüstü durumlara denir. Ona göre bu tür durumlar eğer veliler tarafından gösterilmiş ise bu durum kerâmet kavramı ile tâbir edilmektedir. Bazı dönemlerde kuvvetli bir kişiliğe sahip olan insanlardan yaratılış ve istidâtları gereği olağanüstü durumlar görülür ki, bu insanlar ne velidirler ne de nebîdirler. Müellife göre zaman olur ki insan bazı hususi durumlara dayanarak olağandışı ve tuhaf işler yapmaya teşebbüs eder ki buna sihir denir. Müellif sihir ile ilgili ruhların güçleriyle, yıldızların hareketlerinin yardımlarıyla veyahut gökyüzündeki ve yeryüzündeki cisimlerin işaret ve resimlerinin birleştirilmesi sonucunda gerçekleştirilen çeşitli büyüler bulunduğu bilgisi vermektedir. Müstakimzâde Efendi'ye göre kerâmeti ve sihiri birbirinden ayırmak sadece şer-î bazı ölçüler ile mümkün olabilir.⁴⁴³

Müstakimzâde Efendi'nin bu konularla ilgili ifadelerinden anlaşılacağı üzere o, mûcizeyi hak görür ve mûcizenin âdete yani olağan duruma muhalif iş işlemek olduğunu ifade eder. Ona göre mesela deveyi söyletmek ve gökte ayı pare yani şak etmek mûcizedir. Ona göre bir kişi "ben peygamberim işte şahidim" deyip deve söylettirse ya bir başka iş yapsa "ayât ve mûcizedir" dese aslında o kerâmettir, ona "ayât veya mâcizedir" denilmez. Müstakimzâde Efendi'ye göre bir kimse Hz. Peygam-

⁴³⁸ Nüreddin Es-Sâbûnî, "el- Kifâye" adlı eserinde "tabiat kanunu bozan hadise dört eşittir demiştir" ve bunları Mûcize, Kerâmet, Maûnet, Mekk ve İstidrâc, olarak saymış sihiri tabiata aykırı bulmamıştır. Bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 117;

⁴³⁹ Bu örnekler için bkz. Nüreddin Es-Sâbûnî, *Age*, s. 116.

⁴⁴⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 94.

⁴⁴¹ Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 116; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 77.

⁴⁴² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 77.

⁴⁴³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 73; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 116.

ber'den sonra gelip "ben peygamberim" dese yüz bin doğaya muhalif iş işlese o şeytandır ve onun katledilmesi lâzımdır.⁴⁴⁴

Müstakimzâde Efendi mezheplerin ve bazı İslâm âlimlerinin bu konudaki görüşlerine de şöyle yer vermiştir: "Ehl-i sünnet ve'l-cemâat velî kimselerden sâdir olan kerâmetleri kabul etmektedir. Ancak Mu'tezîle fırkası ise bu tür şeyleri reddetmektedir. Bu mevzuda Ehli-sünnet ve'l-cemâat âlimlerinden Üstad Ebû İshak (ö.476/1083), Mu'tezîle mezhebi ile aynı düşünürken Hasan Basriî Mu'tezilî olmasına rağmen Ehli-sünnet ve'l-cemâat âlimleri gibi düşünür."⁴⁴⁵

Müstakimzâde Efendi "Hatem-ül Enbiya olan sevgili Peygamber'imize hediye edilen mûcizelerden de yüce Kur'an'da bahsedilmektedir. Peygamber'imizden mûcize isteyen Mekke ehline o ayın ikiye ayrılmasını göstermiştir."⁴⁴⁶ şeklinde beyanda bulunmuştur. Müstakimzâde Efendi'nin kast ettiği ilgili ayet Kamer Sûresi'nde geçmektedir. Allah Teâlâ bu sûrede "Saat yaklaştı ay ikiye ayrıldı."⁴⁴⁷ buyurmuştur.

Müstakimzâde Efendi bu konuda her iki eserinde⁴⁴⁸ de Kâmer Sûresi'ndeki "فَقَتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ"⁴⁴⁹ ayetinden yola çıkarak ayın gerçekten ikiye ayrıldığını ve bunun mûcize olduğunu örnekler arasında vermiştir. Ancak bu ayette geçen ayın ikiye ayrılması bizzat gerçekleşmiş bir hâdise değildir. Şöyle ki, geçmiş zaman kalıbındaki fiilden gelecek zaman kast edilmiş olabilir. Ayın ikiye ayrıldığına ilişkin rivayetleri aktaran sahâbîlerin olayın gerçekleşmesi sırasında küçük yaşta bulunmaları, bazı rivayetlerin sahih olma durumunun tartışılması ve bu konuda mütevâtir bir rivayetin bulunmaması bu olayın kesin olmadığını kanıtlar. Bir başka konu da böyle bir olayın herkesin dikkatini çekmesi gerekirken dünyanın başka yerlerinde görülmemiş, tarih ve astronomi literatürüne intikal etmemiştir.⁴⁵⁰ Kur'an'da daha önceki peygamberlerin mûcize getirmelerine rağmen kâfirlerin

⁴⁴⁴ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 45a; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 107

⁴⁴⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 73.

⁴⁴⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 75.

⁴⁴⁷ Kamer 54/1.

⁴⁴⁸ Söz konusu eserler *Müstakimzâde, Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 45a ve *Müstakimzâde, Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 75.

⁴⁴⁹ Kamer 54/1.

⁴⁵⁰ Kâmer sûresinin ayrıntılı tefsiri için bkz. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meali ve Tefsiri*, DİB Yayınları, s. 3280.

inkârlarında devam ettiklerini bu sebepten Hz. Muhammed'den istenilen mûcize taleplerinin yerine getirilmediği belirtilmiştir.⁴⁵¹

2.16.Dünyanın Yaratılışı ve Günlerin Önemi

Müstakimzâde Efendi günler ile ilgili bazı bilgilere yer vermiştir. Ona göre Cuma gününde bir iş yapmak isteyen kimseler cuma namazı saatine denk gelmesi durumunda bu niyetlerini gerçekleştirmemeliler. Yüce Yaradan kâinatı ve içindekileri yaratmak istediğinde “Yeryüzünü iki günde yarattım.”⁴⁵² diye buyurmuştur. Dünyayı pazar ve pazartesi günlerinde eşyayı ise salı ve çarşamba günü yaratmıştır. “Yedi göğü iki günde yarattı.” ifadesi gereğince göğü perşembe ve cuma günlerinde yaratmıştır. Yani Allah hepsini altı günde yaratmıştır. Yedinci günde yaratma işine ara verdiğinden o gün kesik manasına gelen sebt yani cumartesi günü sözcüğü kullanılmıştır. Yahudi'ler için cumartesi günü bu yüzden kutsal olmuştur. Onlar bu günde hiçbir iş yapmazlar ve bu gün onlar için tatil günü sayılmıştır. Ancak İslam bu görüşü benimsememiştir. Cuma günü cuma namazı için öğle vakti dışında haftanın her günü çalışmak esastır. Allah Teâlâ sadece cuma vaktinde çalışmayı haram kılmıştır.⁴⁵³

Müellif bu konuda ayrıca şu bilgilere de yer vermektedir: “Bazı eserlerde ve deneyimlerde salı günde ayın on beşinden sonra on yedi, on dokuz ve yirmi birinci günlerde vücudun, başın dışındaki bölümlerine hacamat yaptırmanın hafızayı güçlendirdiği iddia edilmiştir. Ancak bunu dine dayandırmak güçtür. Peygamberimiz (sav) pazartesi, salı ve çarşamba günleri iki vakit arasında dua etmiştir. Çarşamba günü ettiği duaların kabul edildiğine dair kaynaklar bulunmaktadır.”⁴⁵⁴

2.17.Hulefâ-i Râşidîn ve Hilâfet Meselesi

Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleriyle devam eden ve Hz. Ali'nin hilafeti ile sona eren döneme Hulefâ-i Râşidîn devri denilmektedir. “Hulefâ” sonra gelen anlamındaki, halife sözcüğünün çoğuludur.⁴⁵⁵ “Râşidîn” kelimesi ise “doğru

⁴⁵¹ Bkz. İsrâ 17/59, 90-93; En'âm 6/111; Ra'd 13/31; Müddessir 74/52-54.

⁴⁵² Fussilet 41/9.

⁴⁵³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 70.

⁴⁵⁴ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 71.

⁴⁵⁵ İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 355.

yolda olan, doğruya ve hakka sınımsız sarılan, kemale ermiş” manasındaki râşid sözcüğünün çoğuludur.⁴⁵⁶

Hiz. Muhammed vefatından sonra hiç kimseyi yerine tayin etmemiştir. O vefat ettikten sonra müslümanlar şaşkınlığa uğramış ve peygambersiz yaşamaya uyum sağlamakta zorlanmışlardır. Hiz. Ebû Bekir böyle gergin bir ortamda halife seçilmiştir. Hiz. Ebû Bekir’in halifelige seçilmesindeki tartışmalardan varılacak sonuç, meselenin Arapların geleneği ile ve kabileler arası denge siyaseti ile çözümlenmiş olduğudur. Her ne kadar Hiz. Ebû Bekir’in seçilmesiyle bu konu çözülmüş gibi görünse de daha sonra büyük tartışmalar ve yol ayrılıkları devam etmiştir.⁴⁵⁷

Sahabenin mutlak ittifak ve icmâsı ile halife olan Hiz. Ömer devrine her açıdan abartısız gelişme dönemi denir. Çünkü Hiz. Ömer dönemi siyasi anlaşmazlıklardan çok ilerlemelerin olduğu bir dönemdir.⁴⁵⁸

Bilindiği üzere Hiz. Osman⁴⁵⁹ ve Hiz. Ali dönemi ise siyasî anlaşmazlıkların, Cemel⁴⁶⁰ ve Sıffin gibi hadiselerin yaşandığı dönemlerdir. Nitekim bu dönemde yaşanan olaylar daha sonraki dönemlerde mezhep ayrılıklarına ve çeşitli kelâmî konuların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁶¹

Hâricî’ler, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer’in halifelik dönemlerini en ideal dönem olarak görmüşlerdir. Hiz. Osman’ın hilâfetine ilk altı yıldan sonrasında, Hiz. Ali’nin de Tahkim⁴⁶² olayından sonra küfre gittiklerini iddia etmiştir. Ayrıca Hâricî’ler Hiz. Osman’ın imametini kabul etmemişlerdir⁴⁶³

Mürchie, Cemel⁴⁶⁴ ve Sıffin savaşlarında hayatını kaybeden müslümanlar ve Hiz. Osman ve Hiz. Ali gibi sahabelerin durumu için haklı haksız ayrımı yapmamıştır.

⁴⁵⁶ İsfahânî, *Müfredât (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 428.

⁴⁵⁷ Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, ss. 74-75.

⁴⁵⁸ Bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 76.

⁴⁵⁹ Hiz. Osman’ın hilâfeti tarihte genel olarak ikiye ayrılır. Bunlardan birinci altı yıllık devre “iyi idare” ikinci altı yıllık devre “gayri meşruluk ve karışıklık” diye tasnif edilir. Bkz. el- Kahlâtî Ebû Saîd, *el- Keşf ve’l-Beyân*, Biritish Museum Lib. Or. , Nu. 2606, vr. 139 b.

⁴⁶⁰ Aşağıda bahsedilmiştir.

⁴⁶¹ Hiz. Osman ve Hiz. Ali devrindeki siyasî olaylar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, ss. 76-87.

⁴⁶² Bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 103.

⁴⁶³ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 130; Onat vd. , Age. ,s. 66.

⁴⁶⁴ Talha, Zübeyr ve Aişe Osman’ın intikamı adı altında Ali’ye karşı ayaklanmışlar ve bu isimler ile Ali arasında savaş olmuştur. Bu savaşa Cemel savaşı denilmiştir. Cemel savaşı ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 84.

Onlar için cennetlik cehennemlik dememiştir. Mürcie onlar ile ilgili hükmün âhirette Allah'a bırakılması gerektiği fikrini öne sürmüştür.⁴⁶⁵

Mu'tezile'nin bir kısmına göre Hz. Ali diğer halifelerden üstündür. Onlara göre Hz. Ali imamete lââyık en faziletli sahabi olmasına rağmen o zamanın şartları gereği imamet ona verilmemiştir. Bununla birlikte diğer sahabeler meşrudur.⁴⁶⁶

Şia taraftarları, Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in çabaları ve oldubittisiyle halife olduğunu iddia etmişlerdir. Aslında Hz. Ali'nin de Hz. Peygamber'in nassı ve tayiniyle imam olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁶⁷

Eş'arî'ye göre imamet nas ve tayin olmaksızın seçim ve ittifak⁴⁶⁸ ile sabit olmuştur. Eğer herhangi bir nas olsaydı, asla gizli kalmazdı. Çünkü bu tür nassın naklini gerektirecek birçok vesile gerçekleşmiştir.⁴⁶⁹

Ehl-i sünnet âlimleri Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin sırası ile halife olduklarına itiraz etmemiş, kabul etmiştir. Fazilet sırasının da böyle olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnet'e göre Hulefâ-yi Râşidîn Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kimselerdir.⁴⁷⁰

Müstakimzâde Efendi bir eserinde halife seçimi ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: "Hz. Muhammed'in vefatının ardından hilâfete Hz. Ebû Bekir getirilmiştir. Bu hadiseye Ensâr ve Muhacir sessiz kalmışlardır. Rivayet edilene göre 17 vakit imamlık yapan Hz. Ebû Bekir'e Peygamber Efendimiz de uymuştur. Hz. Ebû Bekir hilafete tayin edildiğinde, hutbede ona biat edilmesi zorunluluğunun olmadığını ifade etmiş ve insanları biat konusunda serbest bırakmıştır. Hz. Fatıma da Hz. Ebû Bekir'i takdir etmiş ve ona biat etmiştir. Hatta vefatında Hz. Ali cenaze namazını Hz. Ebû Bekir'in kıldırması konusunda ona ricada bulunmuştur ve o da Hz. Fatıma'nın cenaze namazını kıldırmıştır.⁴⁷¹ Müstakimzâde Efendi aynı eserin başka bir yerinde

⁴⁶⁵ Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 102; Onat vd. , Age. ,s. 101.

⁴⁶⁶ El-Bağdadî Abdulkâhir, *Kitabu usûlu'd-dîn, Dârü'l-Kütübi'l İlmiyye*, Beyrut 1981, s. 294.

⁴⁶⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 327; Ayrıca bkz. Onat vd. , Age. ,s. 54; Şia taraftarlarının bu konudaki delillerine bkz. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, ss. 147-150.

⁴⁶⁸ Sahabe, Benî Sâide'nin avlusunda Ebû Bekir üzerinde ittifak etmiştir. Sonra Hz. Ömer'i sonra Hz. Osman'ı ve daha sonra Hz. Ali'yi ittifakla seçmiştir. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

⁴⁶⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94.

⁴⁷⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 239; Ayrıca bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 94; Ayrıca bkz. Onat vd. , Age. ,s. 54

⁴⁷¹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 280.

Hiz. Ebû Bekir'in meşhur lakâplarını Evvah, Sıddık, Atik, Emirü's- Salikîn olarak saymıştır.⁴⁷²

Müstakimzâde Efendi Hiz. Osman'ın halife seçilmesi ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Verdiği bilgilere göre "Hiz. Ömer vefat etmeden önce hilâfet için bir kimseyi işaret etmemiş bu konuyla ilgili altı kişiyi danışma meclisi üyesi olarak belirlemiştir. Bu üyeler Hiz. Osman, Hiz. Ali, Sa'd bin Ebi Vakkas (ö.53/674), Talha b. Ubeydullah (ö.34/656), Zübeyr b. Avvam (ö.34/656), Abdurrahman bin Avf'dır (ö.31/653). Hiz. Ömer herhangi birini cenaze namazını kıldırması için görevlendirmemiştir ki bu durum tercihe yorumlanmasın diye. Hiz. Ömer vefat ettikten sonra bu meclis toplanmış ve halifelik için Talha uygun görülmüştür. Ancak o kendisini uygun bulmamıştır. Daha sonra bu iş için Hiz. Osman lâıyk görülmüştür. Sonrasında Hiz. Ali'ye gelerek onun da yardımcılarıyla mevcut olan Ensar ve Muhacir'in bazılarında biat alınmıştır. Böylece halifelik işi Hiz. Osman'a geçmiştir."⁴⁷³

Müstakimzâde Efendi Hiz. Ali'nin diğer adının Haydar olduğunu söyleyip künyelerinin Ebû-t-turaab ve Ebû'l- Hasan olduğunu lakâplarının da Murtaza ve Kerrar olduğunu ifade etmiştir. Müstakimzâde Efendi aynı yerde Hiz. Ali'nin ilahî emirlerin tebliğini diğer başka işlerden daha efdal gördüğü ve daha çok tatbik etmeye çalıştığı bilgisine yer vermiştir.⁴⁷⁴

Hiz. Ali'nin Hiz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayin ile halife olduğuna inanan kesimin delillerinden biri olarak gösterilen⁴⁷⁵ "Harun'un Musa'ya durumu ne ise senin de bana göre durumun odur." sözü Hiz. Ali Divanı'nda da şöyle geçmektedir:

*"Bana sen benim kardeşimsin, başkaları değildir, dedi. Harun'un Musa'ya olan bağılılığı gibi aramızda bir ilgi vardır."*⁴⁷⁶

⁴⁷² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 465; Müstakimzâde Efendi'ye göre Hiz. Ebû Bekir ile Hiz. Ali bir vücudun organları gibi hareket ettiler. Onlar hakkında dedikodu yapmak mümine yakışan bir hareket olamaz. Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 281.

⁴⁷³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 163.

⁴⁷⁴ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 91.

⁴⁷⁵ Onat vd. , *Age. , s. 174.*

⁴⁷⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 192.

Müstakimzâde Efendi eserinde bu sözü şöyle izah eder: “Bir gün Hz. Peygamber beraberindeki askerler ile Cürf denilen mevkideydiler. Münafıkların Hz. Ali ile kendisi arasında soğukluk var diye yaydığını duyunca Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Yalancılardan korumak için ben seni ehil evladıma, ehil ve çoluk çocuğuma vekil bakıcı tayin ettim. Sen bana Harun’un Musa’ ya olan yakınlığı gibi yakınsın. Tayin edildiğin hizmeti görmeye dön.”⁴⁷⁷

Hiz. Ali, Divan’ında bu konuda şöyle bir beyit söylemiştir:

*“Sizler kötü işler işleyen o soyu sopy kesik ile gözleri ufak kişiyi Hazret-i Peygamberin kendisinden sonra vasî olarak tayin ettiği ile bir ve eşit tutuyorsunuz. Böyle bir durumu eğer peygamber duysaydı buna razı olmazdı.”*⁴⁷⁸

Müstakimzâde Efendi’ye göre buradaki vasîden kasıt Hz. Ali’dir. Çünkü uzun bir hadisin sonunda Hz. Peygamber, “Sen benim kardeşimsin ve benim tavsiyemi yerine getirensin.” buyurmuştur.⁴⁷⁹

Müstakimzâde Efendi bir eserinde halîfeler ile ilgili “Hz. Peygamber’den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebû Bekir el-Sıddık sonra Hz. Ömer el-Faruk sonra Zünnureyn Osman b. Affan daha sonra Ali b. Talib’dir. Onlar daima hak üzere ve ibadet eden kimseler olmuşlardır. Onların hepsine saygı duyarız. Onlar hak üzere olmuşlar ve daima Hakk’a ibadet etmişlerdir. Hz. Peygamber ashabının hepsini sadece hayırla anarız ve onlara dua ederiz.” demiştir.⁴⁸⁰

2.18.73 Fırka Hadisi

Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Benim ümmetim 73 fırkaya ayrılacak, biri hariç hepsi ateştedir. Bu fırka benim sünnetim ve ashâbımın yolunda olanlardır.”⁴⁸¹

73 Fırka hadisinin birçok farklı metni ve senedi bulunmaktadır. Bu konu ile ilgili hadislerin sahihliği ve senetleri bazı hadis ve kelâm âlimleri tarafından

⁴⁷⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 392.

⁴⁷⁸ Beyit için bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 280.

⁴⁷⁹ Hz. Peygamber Efendimiz’e akrabalık yönünden yakın olması ve hilâfeti zamanında, bu ümmetin en hayırlısı olduğunun tasdik edilmesiyle bu göreve lâyık görülmüştür. Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s.280.

⁴⁸⁰ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fikhü’l- Ekber*, vr. 43a; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 239; Ayrıca bkz. Şehristanî, *el-Milel ve’n Nihal*, s. 94

⁴⁸¹ Bkz. Tirmizî, *İman* 18.

tartışılmıştır.⁴⁸² Biz de bu konuyla ilgili yapılan çalışmaları ve hakkındaki fikirleri kısaca vermeye çalışacağız.

Fırka, sözlükte insanlardan ayrı topluluk demektir.⁴⁸³ Terim olarak ise fırka, İslâm fikir tarihinde itikadî telakki veya siyasi düşüncelere sahip bulunan mezhep anlamındaki düşünce akımı ve gruplar demektir.⁴⁸⁴

Fırka-i nâciye, kurtuluşa erecek fırka demektir. Böyle bir adlandırma, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını, 72'sinin sapıklıkta olduğunu yalnızca birisinin kurtuluşa erecek fırka olduğunu bildiren bir rivayetten alınmıştır. Ehl-i sünnet de başta olmak üzere tüm mezhepler kurtuluşa erecek fırkanın kendilerinin olduğunu iddia etmiştir.⁴⁸⁵

Her fırka hadisin sonuna kendisine uygun olan bir ifadeyi eklemiştir: Ehl-i Sünnet mezhebi Ehl-i sünnet'i, Mu'tezile mezhebi Mu'tezile'yi fırka-i nâciye olarak kabul etmiştir. Fırak ve Makâlât müellifleri ise 73 rakamına ulaşabilmek için abartılı bir şekilde fırkalar ve sınıflar ortaya koymaları suretiyle hakikatten uzaklaşmışlardır. Oysa bu tasnifleri yapan müelliflerin yaşadıkları asırda dahi Müslümanların tefrikası son bulmamıştır ve yeni fırkaların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Neticede fırkaları 73'e hasretmeleri sebebiyle büyük bir hataya düşmüşlerdir. Zira bundan sonra ortaya çıkacak yeni fırkaların sayılabilmesi mümkün değildir.⁴⁸⁶

Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) bu konuda şunları söylemektedir: “Bu hadis yetmiş iki fırkanın bozuk inançlar ve bâtil mezhepler nitelendirildiklerine delildir. Ayrıca bu fırkalardan her birinin delâleti tek bir meseleyle sınırlı değildir. Aksine bu, Allah'ın zatına, sıfatlarına, hükümlerine, fiillerine, isimlerine; cebr, kader, ta'dil, tecviz, sevâp, me'âd, va'd ve va'id, isimler, hükümler ve imamet meselesine ilişkin birçok meselede ortaya çıkar. Bu yüzdendir ki sapkın fırkaların sayısı – ki bu 72'dir- yukarıda geçen pek çok meseleyle göre bölüştürdüğümüzde bu, gerçekten büyük bir rakama ulaşır. Nitekim ümmetin iftirakında meydana gelenlerin tümü sapıklık

⁴⁸² Bu konudaki tartışmalar ve ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

⁴⁸³ İsfahani, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 791.

⁴⁸⁴ Bkz. Sönmez Kutlu vd. , *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*, s. 5.

⁴⁸⁵ Onat vd. , *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 42.

⁴⁸⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, s. 47; Ayrıca bkz. Ethem Ruhî Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, ss. 35-41.

çeşitleridir. Aynı şekilde bu ümmetin dışında kalan sapkın fırkalarının sayısının yedi yüze yaklaştığı da meşhur bilgilerdendir.⁴⁸⁷

Zeydî âlim İbn Matîr (ö.?), iftirak hadisini reddetme konusunda kaleme aldığı bir risalesinde bu konudaki rivayetin isnatlarından bahsetmez ve bir hadisin isnadının sahih olmasının metnin de sahihliğini zorunlu kılmadığını ifade eder.⁴⁸⁸

İbn Teymiye (ö.728/1328) bu konuyla ilgili fırka-i nâciye Ehlu's- sunne vel'-cemâa vasıflanmıştır ki onlar en büyük topluluk ve büyük çoğunluk olduğunu söylemiş ve fırka-i nâciyenin çoğunluk olduğunu beyan etmiştir.⁴⁸⁹

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.750/1350) İslâm ve müminlerin garîp olduğu düşüncesinden hareketle iftirak hadisine başvurur ve İslâm garîp ise 72'ye ayrılan fırkalar içinde kurtuluşa erecek tek fırka da böylece azınlık ve garîp bir kısımdan oluşmaktadır.⁴⁹⁰

Şia taraftarı bir âlim olan Muhammed et-Ticânî (ö.1230/1815), fırka-i nâciye'nin Ehl-i sünnet olduğu ile ilgili rivayetlerden yola çıkarak bu rivayette geçen Ehl-i sünnet'in aslında Şia olduğunu bu yüzden de fırka-i nâciye'nin Şiiler olduğunu iddia ederek bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır.⁴⁹¹

Zeydî ve Mu'tezilî bir âlim olan İbnu'l-Murtaza (ö.1281/1864) bir eserinde fırka-i nâciye'nin Zeydiye olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹²

Mâtürîdî'nin eserlerinde iftirak hadisinden bahsedip bahsetmediği ile ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan eserleri Kitabu't-Tevhid ve Tevilâtu'l-Kur'ân'da bu hadisle ilgili bir bilgi ve temas bulunmamaktadır.⁴⁹³

Osmanlı âlimlerinden el-Birgivi (981/1573), fırkaları sınıflandırdığı eserinde fırka-i dallenin altı ana fırka olduğunu ve toplamda 72 rakamına ulaştığı ile ilgili

⁴⁸⁷ Bkz. Razî, *Et-Tefsir 'ül Kebîr Mefatuhul Gayb*, I, s. 22.

⁴⁸⁸ İbn Matîr, Ahmed b. Ali el-Hukemî, *Keşfu'l-Ğumme fi İdhâzi Hadisi İftirâki'l-Umme*, Derleyen es Sureyhî, Abdullah b. Yahya, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 2009, ss. 23-33.

⁴⁸⁹ Bkz. Muhammed Emin Eren, Age. ,s. 13.

⁴⁹⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebu Bekr b. Eyyûb, *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Neste'in*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, III, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1973, s. 198.

⁴⁹¹ Bkz. Semâvi Muhammed et-Ticânî, *eş-Şiâtu hum Ehlu's-Sunne*, Beyrut 1993, ss. 6-26.

⁴⁹² İbnu'l-Murtazâ, Mehdi lidinillâh Ahmed b. Yahya el-Yemenî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal min Eczâi Kitâbi'z-Zehhâr el-Câmi' li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*, thk. M. Cevâd Meşkûr, Tebriz 1959, s. 5

⁴⁹³ Muhammed Emin Eren, Age. , s. 104.

bilgiyi Ebû Hanîfe'ye atfetmektedir.⁴⁹⁴ Ancak Ebû Hanîfe'nin günümüze ulaşan beş eserinde⁴⁹⁵ böyle bir tasniften bahsedilmemektedir. Ancak bizimde çalışmamızda kullandığımız Fıkhü'l-Ekber eserinde hadisten bahsetmekle beraber bir tasnifte bulunmamıştır.⁴⁹⁶

Müstakimzâde Efendi ise Ebû Hanîfe'nin bu konuda verdiği hadis için "Manayı hâdîsi şerîf budur ki benim ümmetim adına olanlar yetmiş üç bölük olur cümlesi cehennem ateşine girerler illâ bir bölük şol kimselerdir ki onların itikadları benim âlu ashabımın itikadları üzerinedir." şeklinde beyanda bulunmuştur.⁴⁹⁷

Görüldüğü üzere tartışmalı hadislerden biri olan bu hadisle ilgili Mâtürîdî ve Ebû Hanîfe gibi Müstakimzâde Efendi de hiçbir tasnifte bulunmamış, bu konuda bir fikir beyan etmemiştir. O sadece hadisin tercümesini yapmıştır.

2.19. Muaviye ve Sıffin

Sıffin savaşı Hz. Ali, Muaviye (ö.60/680) ve taraftarlarının birlikte yaptığı savaştır. Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Hz. Ali, halife olmuştur. Hz. Ali çoğunluğun desteğini almış ancak yine de müslümanlar birlik ve beraberlik sağlayamamışlardır. İç karışıklıklar daha da artmıştır. Hz. Ali'yi destekleyenler, ona muhalif olanlar ve tarafsızlar olmak üzere üç ayrı gurup ortaya çıkmıştır. Muaviye Şam'da Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmediğini ilan etmiştir. Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe (ö.58/678) Hz. Osman'ın intikamının alınması için ayaklanmışlardır ve Cemel vakası yaşanmıştır. Muaviye, Hz. Osman'ın öldürüldüğünü ve onun kanını talep ettiğini ilan etmiş ve Şam Ümeyye Camii'nde Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve eşinin kesik parmağını sergilenmiştir. Muaviye halkı Hz. Ali'ye isyan etme çağrılarında bulunmuştur. Muaviye'nin bu siyasi planının arkasında eskiden beri gelen Emevî-Haşimî mücadelesi bulunmaktadır. Muaviye'nin planları ve tavrı müslümanların Sıffin savaşında birbirleri ile çatışmalarına sebep olmuştur.⁴⁹⁸

Özet olarak Sıffin savaşından bahsedecek olursak, Hz. Ali Muaviye ile kılıçlar kırılıncaya, mızraklar tükeninceye, güçleri yetinceye kadar savaşmıştır. Zor

⁴⁹⁴ Bkz. Birgivî Muhyiddin Muhammed b. Pir Ali el-Hanefî, *Tuhfetu'l-Mustersidîn fi Beyâni Mezâhibi'l-Fıraki'l-Muslimîn*, Süleymaniye Ktp. Nu. 5344, vr. 5 a.

⁴⁹⁵ Ebu Hanife'ye atfedilen beş eser için bkz. Mustafa Öz, *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, İstanbul 1992.

⁴⁹⁶ Bkz. Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 38 b.

⁴⁹⁷ Müstakimzâde, *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, vr. 38 b.

⁴⁹⁸ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, Nşr. Abdüsselam m. Harun, Kahire 1981, s. 200. Onat vd. *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 54.

durumda kalan Muaviye, Amr b. el-Âs (ö.43/664) ile bir anlaşma⁴⁹⁹ yapmıştır. Amr ona Kur'ân mushaflarını mızrakların ucuna takmasını ve “aramızda Allah kitabı var” diye bağırmasını söylemiştir. Bunu yapan Muaviye amacına ulaşmıştır. Hz. Ali'nin yanındaki Iraklı'lar⁵⁰⁰ kendisinin de Muaviye'nin de bir hakem göndermesi konusunda ısrar etmişler ve onu Tahkim'e zorlamışlardır. Bunun üzere Hz. Ali tarafından Ebû Musa Eş'arî (ö.63/662), Muaviye tarafından ise Amr b. el-Âs (ö.43/664) hakem oldu. Ancak Hz. Ali taraftarları hakem seçme konusunda ihtilaf ettiler. Bir kısım hakemi kabul ederken bir kısım savaşmak istiyordu. Hz. Ali ise önce tahkimi istediklerini şimdi ise buna karşı çıktıklarını söyleyerek onlara karşı geldi. Bu yüzden Hz. Ali'yi azletmek istediler ve küfür ile itham ettiler.⁵⁰¹

Hz Ali, *Divan*'ın bir yerinde bu savaşla ilgili şu beyti söylemiştir:

“*Bana yardımcı ve dost olarak Cenâb-ı Hak ve ağzı keskin kılıcım kâfidir ki savaş esnasında onun darbelerinden şimşek çaktı zannedersin.*”⁵⁰²

Müstakimzâde Efendi bu beytin şerhini yaparken şu bilgilere yer vermiştir: “Bu şiir Muaviye'ye karşı söylenmiştir. Bazı sahabeler Muaviye'nin yanına gelerek onu savaştan vazgeçirmeye çalıştılar. Ancak o bunu kabul etmemiş ve “Ben Hazret-i Osman'ın kanından vazgeçmem.” demiştir. Onun karşılığında sahabeden biri: “Ey Muaviye bütün halk bilir ki senin gayen Hazret-i Osman'ın kanı ve katillerin kisası değildir. Aynı zamanda bu davaya yetkili olan da sen değilsin. Maksadın bu haklı dava perdesi altında diğer insanları kendine doğru çekmektir. Eğer Hazret-i Osman sağ olsaydı ilk önce sen onu öldürürdün.” dedi. Muaviye bunları söyleyen kişiye öfkelenir ve aradaki davanın ancak kan ile temizleneceğini söyler.”⁵⁰³

Hz. Ali, *Divan*'ının bir başka yerinde bu savaşla ilgili şunları söylemektedir:

⁴⁹⁹ Anlaşma Amr b. el-Âs' Muaviye'den Mısır'ın ömür boyu elinden çıkmaması noktasında söz alması. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 31.

⁵⁰⁰ Dineverî Ebû Hanife, *el-Ahbarü't-tıval*, çev. H. Z. Aytemur, Ankara Okulu Yayınları, Kahire 1960, ss. 155-202. Bu insanlar Hâricî olan kurradan bir grup bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, s. 103; Ayrıca bu grup Hz. Ali'yi hakem seçtiği için hatalı bularak Allah'tan başka hüküm sahibi olmadığını söylemişlerdir. Bkz. Bkz. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 107.

⁵⁰¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 30; Ayrıca bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, ss. 99-107; Tahkim olayı yaşandığında Hz. Ali'yi azledip küfür ile itham edenlere İlk Muhakkime denir. Bkz. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n Nihal*, s. 107; Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere, bu ilk arılıklarda ye alanların Cennetlik veya Cehennemlik oldukları hakkında verilecek kararın Allah'a bırakılması gerektiği fikrini öne atmıştır. Bkz. Onat vd. , Age. , s. 101.

⁵⁰² Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 149

⁵⁰³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 149.

“Dıştan bir delil ve haber aramaya lüzum ve ihtiyacın yoktur. Sende mevcut olan kalbin izli olan her şeyden haber verebilir.”⁵⁰⁴

Müstakimzâde Efendi bu sözlerin şu bilgileri pekiştirdiğini söyler: “Sıffin Savaşı’nda Muaviye’nin askerleri yenileceklerini anlayınca hileye başvurarak mızraklarının ucuna yüce Kur’ân’ın sahifelerini astılar. Güya Hz. Ali taraftarlarını Kur’ân’ın hükümlerine davet ediyorlardı. Kendilerinin Allah’ın emirlerine uygun davranıp onların hükümlere aykırı hareket ettiklerini ve suçlu olduklarını ima ediyorlardı. Hz. Ali ise bu insanların hilelerini hissedip: “Ben Allah’ın konuşan bir kelamıyım.” dedi. Yani; Hakikat elimdedir, Muaviye taraftarlarının mızraklarının ucuna taktıkları Kur’ân-ı Kerîm susmaktadır, dedi.”⁵⁰⁵

Müstakimzâde Efendi Sıffin savaşı ile ilgili şu bilgilerden de bahsetmiştir: “Sıffin Olayı’nda Muaviye yenilmek üzereydi ve taraftarları dağılıyordu. Bunun üzerine barış teklifinde bulundu. Hz. Ali’yi temsil eden Ebû Musa el-Eş’arî idi. Muaviye’yi temsil eden ise kurnaz bir kimse olan Amr ibn-i Âs idi. Bu iki kişi hakem tayin edildiler ve ne karara bağlarlar ise her iki taraf da kabul edecekti. Uzun müzakerelerin nihayetinde her iki tarafın reisleri de reislikten çekilecekler yerlerine halkın isteği kimse gelecekti. Önce Ebû Musa el-Eş’arî minbere çıktı ve parmağındaki yüzüğü çıkararak Hz. Ali’nin hilafetini bu yüzük gibi geri aldığını söyledi. Daha sonra kurnaz ve zeki bir kimse olan Amr ibni Âs minbere çıktı ve cemaate hile ile önceden çıkardığı yüzüğü gösterip işte o yüzük gibi hilafeti Muaviye’ye verdiğini söyledi ve parmağına taktı. Çünkü Hz. Osman’ın velisinin Muaviye olduğunu söyledi ve İsrâ Suresi’nin 33. ayetini okudu.”⁵⁰⁶ Bu ayette “Kim mazlum olarak öldürülürse biz onun velisine (mirasçısına) öldürülenin hakkını talep hususunda bir selâhiyet vermişizdir.”⁵⁰⁷ buyurulmuştur.

Hz. Ali, haklı tarafın kendisinin olduğunu *Divan*’daki şu beyitlerle ifade etmiştir:

⁵⁰⁴ Beyit için bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 232.

⁵⁰⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 232; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, s. 30.

⁵⁰⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 286; Dineverî Ebû Hanife, *el-Ahbarü’t-tıval*, ss. 155-202.

⁵⁰⁷ İsrâ 17/33.

“Açıkça hakkım olduğunu gördüğümüz halde inkâr yoluna sapmayı seçtiniz. Oysaki siyah ve beyazın birbirinden ayırılmaması gibi bu hak da açıkça ortadır.”⁵⁰⁸

Nitekim Müstakimzâde Efendi'nin verdiği şu bilgiler Hz. Ali'nin haklı olduğunu gösterir. “Bir gün Muaviye ile bir adam تنها bir yerde oturuyorlarken adam, Muaviye'ye bir soru sormak istemiş. O da ne sorarsa sorsun doğruyu söyleyeceğine dair yemin etmiş. O kişi: “Halifelik hakkı kimindir? Kim halife olacaktır?” diye sormuş. O da cevaben: “Allah' a yemin ederim ki halifelik kardeşim Ali'nin hakkıdır.” demiş. Ancak İslâm'ın ilk yıllarında böylesine muhalefet ve kan dökmenin sebebinin başkanlık ve mevki sevgisi olduğu söylemiştir. Hz. Ali Muaviye'yi Şam valiliğinden azletmişti. Bunun üzerine Muaviye Hz. Osman'ın şehit edilmesini bahane ettiğini ve böylece muhalefet ettiğini o kimseye daha önceden itiraf etmiştir.”⁵⁰⁹

Müstakimzâde Efendi *Hz. Ali Divanı*'nda adı sıkça geçen Muaviye'yi şöyle tanıtmıştır: “Muaviye Şam valiliği yapmıştır ve Hz. Ali ile mücadelelerde bulunmuştur. Babası Ebû Sufyan'dır ve Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olmuştur. Muaviye ise hicretin 8. yılında yani Hudeybiye Anlaşması'nın yapıldığı yıl 18 yaşındayken İslâm dinine girmiştir. Muaviye bazı yazışmalarda Hz. Peygamber'in kâtipliğini yapmıştır. 150 tane hadis rivayet etmiştir. Sahih-i Buhari'de 4 ve Müslim de 5 hadisin râvisidir. 20 yıl vekil olarak 20 yıl da asıl olarak Şam'da valilik yapmıştır. 80 yaşındayken yani hicretin 60. yılında vefat etmiştir.”⁵¹⁰

Görüldüğü üzere Müstakimzâde Efendi *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi* eserinde Hz. Ali'nin beyitleri altına kısa şerhler yaparak Sıffîn savaşı ve Muaviye hakkında bilgiler vermiştir. Daha sonraki dönemde kelâm alanındaki bazı konuların ve tartışmaların çıkmasına sebep olan İslâm tarihindeki bu olayları Müstakimzâde Efendi anlatırken kaynak göstermemiş olsa da verdiği bilgiler İslâm kaynaklarındaki bilgilerden çok da farklı değildir.

2.20.Kerbelâ

Kerbelâ, Hz. Hüseyin'in (ö.60/680) şehit edildiği ve türbesini bulunduğu yerin adıdır. Bağdat'ın 100 km güneybatısındadır. Hz. Hüseyin ve ailesinden birçok

⁵⁰⁸ Beyit için bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 298.

⁵⁰⁹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 298.

⁵¹⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 394.

fert 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Emevîler tarafından bu yerde şehit edilmiştir.⁵¹¹

Bilindiği üzere, Muaviye daha hayatta iken oğlu Yezid (ö.66/683) için bey'at almaya başlar. Hz. Hüseyin Muaviye'nin zulümlerine ve bu bey'ata karşı çıkar. Muaviye öldükten sonra da Yezid'e bey'at etmez ve Mekke'ye kaçar. Kûfeli'ler Hz. Hüseyin'e bey'at edeceklerini söyleyen mektuplar gönderirler. O da Müslim b. Akil'i(ö.60/680) Kûfe'ye gönderir. O da Hz. Hüseyin'e durumun müsait olduğunu ve ona bey'at etmek isteyenlerin bulunduğu haberini gönderir. Bunu haber alan Yezid bu konuyla ilgili Ubeydullah b. Ziyad'ı (ö.66/683) görevlendirir. Müslim b. Akil'den aldığı habere güvenen Hz. Hüseyin 8 Zilhicce 60/ 9 Eylül 680 yılında, çoğunluğun kadın ve çocuk olduğu bir gurupla yola çıkar. Kerbelâ'ya vardıklarında Ömer b. Sa'd bin Ebi Vakkas (ö.58/678) komutasındaki ve çoğunluğunda Kûfeli'lerin oluşturduğu ordu Hz. Hüseyin'i ve yanındakileri acımasızca şehit eder.⁵¹²

Hz. Hüseyin'in kesik başı ve esirler Dımaşk'a gönderilir. Yezid üzülmüş ve Ubeydullah b. Ziyad'a kızmış gibi görünür. Ancak onun bu üzüntüsü samimi değildir. Çünkü gerçekten üzülmüş ve kızmış olsaydı onu öldürenleri hiç değilse görevinden alırdı ancak o böyle yapmamıştır.⁵¹³

Kerbelâ tüm müslümanları derinden yaralayan ve üzen bir olaydır. İzleri günümüzde halen varlığını hissettirmektedir. İlk tepkiler Medine halkından gelmiştir. Kerbelâ intikamını almak isteyen Tevvâbûn ve Muhtar es-Sakafî (ö.67/687) hareketleri ortaya çıkmıştır.⁵¹⁴

Müstakimzâde Efendi, Kerbelâ hakkında bir eserinde şu bilgiyi verir: "Kerbelâ, Kûfe yakınlarında bir yerin adıdır. Peygamberimiz'in torunu Hz. Hüseyin orada şehit edilmiştir."⁵¹⁵

Müstakimzâde Efendi aynı eserinde Hz. Ali'nin bir rüyasından bahseder. "Hz Ali bir gün Şam'a giderken Kerbelâ'da bulunan bir ağacın altında dinlendi. Uyuyup uyandı ve İbni Abbas'a şöyle söyledi: Rüyâda bazı varlıkların yere indiğini, ellerinde

⁵¹¹ İbnü'l- Esîr, *El- Kâmil*, IV. , çev. Abdülkerim Özaydın, Ocak Yayınları, ss. 15-81.

⁵¹² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, ss. 91-92; Onat vd. , Age. , s. 192; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, XVIII, 1998, ss. 518-521; Hz. Hüseyin'i bizzat eliyle öldüren Ubeydullah b. Ziyad (ö.67/686)'ın görevlendirdiği Ömer b. Sa'd'(ö.66/686)'dır. Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, s. 91.

⁵¹³ Bkz. Ethem Ruhî Fığlalı, "Hüseyin", *DİA*, s. 520.

⁵¹⁴ Dineverî, *el-Ahbarü't-tıval*, ss. 218-285. Onat vd. , Age. , s. 164.

⁵¹⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 92.

beyaz bayraklar olduğu halde, kılıç kuşanmış ve buraları bir daire halinde sarmış şekilde gördüm. Gölgesinde uyuduğum bu hurma ağacının dalları yere vuruyordu. Kıpırmızı kan akan bir nehir içinde oğlum Hüseyin'i batmış olarak müşahede ettim. Feryat ediyor fakat kimse onun yardımına koşmuyordu. O varlıklar ona taziyede bulunarak baş sağlığı dilediklerini ve ona: "Müjdeler olsun ey Hasan'ın babası! Muhakkak Hak Teâlâ, oğlun Hüseyin ile seni kıyamet gününde sevindirecektir." dediklerini anlattı."⁵¹⁶

Müstakimzâde Efendi Hz. Ali'nin soyundan gelip Kerbelâ'da şehit edilenlerin şu isimler olduğunu söyler: "Hz. Hüseyin ve kardeşleri Abdullah, Osman, Cafer, küçük Muhammed ile Abbas Hz. Hüseyin'in iki oğlu, Hz. Hasan'ın oğlu Kasım."⁵¹⁷

2.21.Mehdîlik

Mehdî kelimesi sözlükte "doğru yolu bulmak, yol göstermek, rehberlik etmek manasındaki hüdâ (hedy,hidayet) kökünden türeyen bir sıfat olup, "hidayete erdirilmiş", "kendisine doğru yol gösterilmiş" kişi demektir."⁵¹⁸

Hadislerde mehdî, kötülüklerin çoğaldığı zamanda Hz. Peygamber'in soyundan gelen, adı Hz. Muhammed'in adına, babasının adı da Hz. Muhammed'in babasının adına uygun bir kişi zuhur edecek ve bu zât zulümle dolu olan dünyayı adâlet ile dolduracaktır. Bu kişi tüm müslümanları hâkimiyeti altına alacak, beş, yedi, sekiz ve ya dokuz yıl yaşayacak sonra ölecek ve akabinde kıyâmet kopacaktır."⁵¹⁹

İslâm kültüründe ilk kez Şia'nın ortaya attığı, geliştirdiği ve geniş bir edebiyât oluşturup inanç haline getirdiği mehdî olgusu zaman içinde Ehl-i sünnet'e de sirayet etmiş ve bu alanda bir rivayet manzumesi oluşmuştur.⁵²⁰ Buhârî (ö.256/870), Müslim (ö. 261/875) ve İmam Mâlik (ö.282/795) gibi hadis rivayetinde titiz olan muhaddisler ile Ebû Hanîfe, Eş'arî ve Mâtürîdî gibi ilk dönem kelâm âlimleri eserlerinde mehdî konusuna ve konu ile ilgili rivayetlere yer vermemiştir. Ancak ikinci

⁵¹⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 94.

⁵¹⁷ Bkz. Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 94.

⁵¹⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XV, Dâru Sadr, Beyrut 1414, s. 354.

⁵¹⁹ Rivayetler için bkz. Ebû Dâvud, *Mehdi* 37; Tirmizî, *Fiten* 52, İbn Mâce, *Fiten* 37.

⁵²⁰ Mehdî İnançının Tarihçesi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Mesih ve Mehdî İnanç Üzerine", AÜİFD, Sayı. 25, Ankara1981, s. 202

derecede muteber sayılan muhaddisler ve sonraki kelâmcılar mehdî ile ilgili hadisleri kaydetmekte bir sakınca görmemişlerdir.⁵²¹

Müstakimzâde Efendi mehdî mevzusunda Ehl-i sünnet görüşü ile Şiî'lerin görüşü arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu konudaki sözler ve hadisler yorumlanmaya açıktır. Emanetler ehline verilmediğinde, doğru yolda olanlar hakaretlere maruz kaldıklarında Mehdî'nin ortaya çıkışı, Mesih'in yeryüzüne inişi ve Deccal'in çıkması beklenir.⁵²²

Meçhul olaylar içinde Mehdî'nin zuhur tarihi de bulunmaktadır.⁵²³

Müstakimzâde Efendi bu konunun tarihçesi ile ilgili kısa bilgilere yer vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre “Muhtar İbni Ubeyde es-Sakafî, İmam Muammed bin Hanife'nin görüşünü alarak Kûfe'de ortaya çıktı. İmam Muhammed'i Mehdî ilan etti. Kendisinin de onun halifesi olduğunu ileri sürdü. İmam Hüseyin'in katillerini ve taraftarlarını öldürttü. İbrahim bin Mâlik bin Eşter, Abdullah bin Ziyad'ın karşısına çıkarılmak üzere görevlendirildi. Nihayet Ziyad, Ubeyde es-Sakafî'nin galibiyeti ile öldürüldü.”⁵²⁴

Mehdî inancı diğer dinlerde de var olan bir inançtır. İslâm dininde ise mehdî inancına en çok rağbet eden ve inanç esası olarak gören Şia taraftarları mevcuttur. Ehl-i sünnet mensuplarının da inandığı mehdî inancı kelâmcılar ve hadisçiler tarafından tartışma konusu olmuştur. Müstakimzâde Efendi de bu konudaki söz ve hadislerin yorumlanmaya açık bir konu olduğunu vurgulamıştır. Ancak tasavvuf erbabı tarafından rağbet gören mehdî olgusu Müstakimzâde Efendi tarafından da kabul görmüştür. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi Müstakimzâde Efendi tasavvufa yakın bir isimdir. Müstakimzâde Efendi'nin mehdînin zuhur tarihi ile ilgili yaptığı ebceci hesabı çalışması onun mehdînin ortaya çıkacağına inandığını göstermektedir.

⁵²¹ Fatih Topaloğlu, “Şia'da Mehdî İnancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi”, *el-Makâlat, Mezheb Araştırmaları*, c. V, 2012, Sayı. 2, Güz, ss. 109-148; Süleyman Uludağ, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, Dergâh yay. İstanbul 1992, s. 434

⁵²² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 377;

⁵²³ Müstakimzâde Efendi bir eserinde Mehdî'nin çıkışının tarihini ebceci hesabı ile hesaplamıştır. Bkz. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Şerh-i Kasîde-i Ali b. Ebî Talib*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Nu. 1761/26, vr. 137 b- 138 b. (Bu eser bizim çalışmamızda kullandığımız *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi* eserinin Arapça-Osmanlıca bir nüshasıdır ve sadece 3 varaktır. Bu 3 varakta Hz. Ali'nin Mehdilik ile ilgili söylediği sözün şerhi ve ebceci hesabıyla Mehdî'nin ortaya çıkış tarihi ile ilgili bilgiler yer almaktadır.)

⁵²⁴ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, s. 95.

SONUÇ

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatını, eserlerini ve kelâm konularına bakışını ele aldığımız çalışmamızda başta müellifin eserleri olmak üzere pek çok kaynak kullanılmıştır.

18. yüzyılda dedesi ve babası gibi kendini ilme adayan Müstakimzâde Efendi dönemin meşhur âlimlerinden dersler almıştır. Müellifin birçok alanda kendini yetiştirdiği ve bu alanlarda çok sayıda eser telif ettiği görülmüştür.

Çalışmamızda kelâmî konular hakkında bilgiler sunulmuş ve mezheplerin görüşlerine yer verilmiştir. Müstakimzâde Efendi'nin de yorumlarına yer verilerek Ehl-i sünnet âlimlerinin fikirlerinden bir farklılık olup olmadığı üzerinde durulmuştur.

Müstakimzâde Efendi Ehl-i sünnet âlimlerinin inançla ilgili görüşlerini tasdik etmiş ve bu görüşlerin daha iyi anlaşılması için örnekler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Müellifin beyanlarından sağlam bir itikada sahip olduğu ve sünnete önem verdiği anlaşılmıştır. Onun Büyük Günah, Kur'ân'ın Yaratılması, Kabir azabı, İman-Amel ilişkisi, Şefaât gibi konularda Ehl-i sünnet âlimleri gibi düşündüğü ancak Ecel ve Allah'ın Sıfatları konularında farklı yorumlarının olduğu görülmüştür.

Şerhlerinde Kerbelâ ve Sıffin gibi olayları da anlatan müellifin İslam Tarihi kaynaklarının isimlerine yer vermediği tespit edilmiştir.

Kelâm, Biyografi, Fıkıh, Tefsir, Hat Sanatı gibi alanlarda âlim olan Müstakimzâde Efendi'nin eserlerinde tarih ve edebiyat birikimini de kullandığı anlaşılmıştır.

Müellif pek çok alanda kaleme aldığı eserler ile hem dönemine hem de kendinden sonraki dönemlere ışık tutmuştur. Bu yüzden onun diğer ilim dalları tarafından da incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdul Hayy, M. ; “Eş’arilik”, İslâm Düşünce Tarihi, I, Edit. M. M. Şerif, İnsan Yay. , İstanbul 1990.
- Acar, Şinasi; *Ünlü Hattatların Mezarları: Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004.
- Adivar, Abdülhak Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, haz. Aykut Kazancıgil-Sevim Tekeli, İstanbul 1982.
- Ahmed Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Amîre, IV, İstanbul 1275.
- Ahmed, İbn Hanbel; *el-Müsned*, II. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Akgündüz Murat; *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık*, İstanbul 2002.
- Akkuş, Mehmed; “Mehmed Emîn Tokâdî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Gelişim Matbaa, Ankara 1957.
- Akpınar, Cemil; “Hanif İbrahim Efendi”, *DİA*, XVI, 1997.
- Akseki, Ahmed Hamdi; *İslâm Dîni*, DİB Yayınları, Ankara 1980.
- Albayrak, Nûreddin; “Osmanlı Medeniyet Tarihi”, *DİA*, XXXIII, 2007.
- Aliyyül Kârî, “İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Şerhi”, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul 1981.
- Ateş, Süleyman; *Yüce Kur’an Tefsiri*, XIII, Yeni Ufuk Yay. , İstanbul 1989.
- Aydın, Ali Arslan; *İslâm İnançları ve Felsefesi*, DİB Yayınları, Ankara 1964.
- Azimli, Mehmet ; “İsra ve Miraç Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Bilimname Dergisi*, XVI, 1. Sayı, Diyarbakır 2009.
- Bağdadî Abdulkâhir, *Kitabu usûlu’-d-dîn*, Dârü’l-Kütübi’l İlmiyye, Beyrut 1981.
- Bağdatlı İsmail Paşa; *Hediyyetü’l-Ârifin Esmâü’l-Müellifin ve Asâru’l-Musannifin*, I, İstanbul 1951.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b Tayyib b Muhammed el- Basrî; *el- Beyân*, Nşr. Richard J. McCarhy, 1958.
- ; *Kitâbü’t-temhîd*, Nşr. Richard J. McCaryhy, el Mektebetüş-Şarkiiyye, Beyrut 1957.

- Bayrakdar, Mehmet Faruk; *Türkiye'de Vaizlik: Tarihçesi ve Problemleri*, İstanbul 1997.
- Hüseyin el- Beyhâkî, *el-Esma' ve's-sıfat (İmadüddin)*, der. Fezullah Birişik, Polen yay.
- Beyyâzîzâde Ahmed Efendi; *el-Usûlü'l-münife li'î-İmâm Ebî Hanife*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, No: 1705/1.
- Birgivî, Muhyiddin Muhammed b. Pir Ali el-Hanefî; *Tuhfetu'l-Musterşidîn fi Beyâni Mezâhibi'l-Firaki'l-Muslimîn*, Süleymaniye Ktp. No: 5344.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl; *Sahîhu'l-Buhârî*, II. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Bursalı Mehmed Tahir; “Osmanlı Müellifleri”, Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, I, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- el-Câhız, *Hucecû'n-nübüvvel* (Resâ'ilü'l Câhız içinde), Nşr. Abdusselâm M. Hârun, Kahire 1979.
- Celal Musahibzâde; *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946.
- Cevad, Mahmud; *Matirif-i Umümiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338.
- el-Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdülmelik; *Kitabu'l- İrşâd*, Mısır 1950.
- Çelebi, Evliya; *Seyahatname*, I, Haz. Seyyid Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Demirci, Mustafa;” Makûlât-ı Devriyye'de Müstakimzâde'nin Mûsikî ve Semâ'ya Dâir Görüşleri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2, Sivas 2014.
- Demirel Harun Reşid; “Müstakim-zade' nin Bi Nukat Hadis-i Erbain İsimli Risalesinde Yer Alan Hadislerin Tetkiki”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/3, 2008.
- Desouky, Nahed İbrahim; “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı-Toplum Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Dineverî Ebû Hanife ; *el-Ahbarü't-tıval*, çev. H. Z. Aytemur, Ankara Okulları Yayınları, Kahire 1960.
- Düzgün, Ali vd. ;*Sistemik Kelam*, Ankara 2005.
- Ebû Dâvud, es-Sicistânî ; *es- Sünen*, Darusselam, 2000.

- Ebû Gudde Abdu'l-Fettah; "Halk-ı Kur'ân Meselesi-Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", Çev. Mücteba UGUR, ANKUZEM Yay. , Ankara2000.
- Ebû Hanife; *Fıkhu'l Ekber*, çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebü'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî'nin, *Şerhu'l-Fıkhu'l-ekber*, İstanbul 1307.
- Eren, Aslan, " Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", Osmanlı- İktisat Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, III, Ankara 1999.
- Esen, Muhammed; "Hz. İbrahim'in İman'ı Ve Tevhid Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LIII/2, Ankara 2011.
- Eren, Muhammet Emin; *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.(Basılmamış Doktora Tezi).
- el-Eş'arî, Ebül Hasan,; *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yay. , İstanbul 2005
- Fahredden er-Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer; *Et-Tefsir'ül Kebîr Mefatuhul Gayb*, V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420
- Fığlalı, Ethem Ruhî; *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008.
- ; "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", AÜİFD, Sayı. 25. Ankara1981.
- ; "Hüseyn", *DİA*, XVIII, 1998.
- Gölcük Şerafeddin vd. ; *Kelâm*, Tekin Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998.
- Hançerlioğlu, Orhan; *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Hasan Hamdi; *Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler*, Ankara 1987.
- Itzkowitz, Norman; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı-Siyaset Ansiklopedisi*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- İbnü'l- Esîr; *El- Kâmil*, IV. , çev. Abdülkerim Özeydin, Ocak Yayınları.
- İbn Haldûn; *Mukaddime*, II, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. , İstanbul 1982
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd; *el- Usûl vel fîrû*, Beyrut 1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el- Humeyri el- Müâferi; *Siretu'n-Nebeviyye*, I, Amman 2013.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb; *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Neste'in*, Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, III, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1973.
- İbn Kesîr; *el-Bidâye ve n-Nihaye*, I, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî; *es-Sünen*, Darusselam, 2000.
- İbn Manzur.; *Lisânu'l-Arab*, XV, Dâru Sadr yay. , Beyrut 1414.
- İbn Matîr, Ahmed b. Ali el-Hukemî; *Keşfu'l-Ğumme fî İdhâzi Hadîsi İftirâki'l-Umme*, Derleyen es Sureyhî, Abdullah b. Yahya, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 2009.
- İbn Teymiyye; *Mecmû'u'l-fetâvâ*, III, Nşr. Kasım el-âsımî en-Necdî, Metâbiu'r-Riyad, Riyad 1381.
- İbnu'l-Murtazâ, Mehdi lidinillâh Ahmed b. Yahya el-Yemenî, *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal min Eczâi Kitâbi'z-Zehâr el-Câmi' li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*, Thk. M. Cevâd Meşkûr, Tebriz 1959.
- İnalçık, Halil; *The Turkish Impact of the Development of Modern Europe*, Leiden 1974.
- İsfehanî Rağıb; *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, Terc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Cira Yay. İstanbul 2012.
- İzmirli, İsmail Hakkı; *Yeni İlm-i Kelâm*, II, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1339
- Kâdı Abdul Cebbar, Ebil Hasan Bin Ahmed el Esed Abadi; *El Muğni Fi Ebvabul Tevhid vel Adl Lil Kadı Abdull Cebbar*, XV.
- ; *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbiyye Yay. , Kahire 1965.
- ; *Müteşabihü'l-Kur'ân*, nşr. Adnan Muhammed Zerzûr, Kahire 1969
- Kalhâtî Ebû Saîd, *el-Keşf ve'l-Beyân*, Biritish Museum Lib. Or. , No: 2606.
- Karagöz, Mehmet; "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri Ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- Karmış, Orhan, vd. ; "Müstakimzâde" , *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, XV, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Karpat Kemal H. ; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Trc. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

- Karta, Nurullah; “17. Ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa İle İktisadi İlişkileri”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 8/11 Fall, Ankara 2013.
- Kazancı Ahmed Lütfü; *Akaid Dersleri(İslâm İmanı)*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1970.
- Kehhâle, Ömer Rıza; *Mücemü'l-Müellifin*, IV, Dimaşk 1957.
- Kenanoğlu, M. Macit; *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.
- Kılavuz Saim; *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşiyat, İstanbul 2006.
- Kılıçlıoğlu Safa, vd. , “Müstakimzâde” Meydan Larousse, IX, Meydan Yayınları.
- Koç Yunus; “Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005.
- Kutlu Sönmez vd. ; *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara 2006.
- Levend, Agâh Sırrı; *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul 1984.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp, No: 40.
- Muhammed Ebû Zehra; “Ebû Hanîfe”, Çev. Osman Keskinoglu, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1981.
- Muhammed Salih el-Munecid; “Münker ve Nekir'in Vasfı Konusundaki Sahih Hadisler” Terc. Muhammed Şahin, Tetk. Ali Rıza Şahin, 2013, Islam House.com.
- Müslim, b. el-Haccâc Ebû'l Hüseyin, *Sahihu Müslim*, II. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin; *Hazret-i Ali Divanı Tercüme ve Şerhi*, Çev. Şakir Diclehan, Derin Yayınları, İstanbul 1981.
- ; *Tercüme-i Fıkhü'l-Ekber*, Ankara Millî Kütüphane, No:1327/4.
- ; *Kıssatu İskender-i Zü'l-Karneyn*, Kastamonu İl Halk Ktp. , No:1088/9.
- ; *Risâletü't-Tarsûs fi'l-Bergûs*, Kastamonu İl Halk Ktp., No:1088/10.
- ; *Risâle fi Ahvâli'l-Kilâb*, Kastamonu İl Halk Ktp., No:1088/11.
- ; *el-Hedîyetü's-Seferiye ve'l-Hadariye fi Şerhi Kasîdetü'l-Mudariye*, Burdur İl Halk Ktp. , No:141/4.
- ; *Ahvâl-i Melami'ye*, Ankara Millî Ktp., No:1267.
- ; *Şerh-i Ba'z-ı Ebyât*, Burdur İl Halk Ktp., No:141/6.
- ; *Şerhü Kasîdeti's Süheyliye*, Burdur İl Halk Ktp., No:141/5.

- ; *Risâle-i İrâde-i Cüz'îye*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, Talat, No:837.
- ; *Risâle-i Emânet-i Ma'rûza*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, Talat, No:837.
- ; *Terceme-i et-Tarsûs fî Fevâ'idi'l-Burgûs*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, No:837.
- ; *Şerh-i Kasîde-i Ali b. Ebî Talib*, Amasya Beyazıd İl Halk Kütüphanesi, No: 1761/26.
- ; *Devhâ-i, Meşâyih-ı Kibâr*, Süleymaniye Ktp, No: 2441/1.
- ; *Risâle-i Te'yid-i Kavî-i Birgivi*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, No: 837.
- ; *Risâle-i Esmâ-i Hüsnâ*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, No:837.
- ; *Risâle-i Selâm*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Talat, No:837.
- ; *Şerhu's-Salâti'l-Bedi*, Mısır Millî Ktp. Türkçe Yazmalar, Talat, No:838.
- ; *Tarhü'l-Mu'nî*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Talat, No:167.
- ; *Akîdetü's-Sûfiye*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, No:22.
- ; *el-İrâdetü'l-İlliyeti'l-Celîyefi'l-İrâdeti'l-Cüzîyeye'l-Küll*, Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmalar, Mecâmi Türkî Talat, No:837.
- ; *Ba'zu'l-Fevâ'idi'l-Müstahrec min Kitâbi Kanûni'l-Edeb*, Hidiv Ktp. Türkçe Yazmalar, No:9098/12.
- ; *Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbanî*, Osman Ergin Kütüphanesi, No:831.
- ; *Terceme-i TaHzîrü'l-İhvân mimmâ Yürisü'l-Fakr ve'n-Nisyân*, Mısır Millî Ktp. , Türkçe Yazmalar, MecâmiTalat, No:737.
- ; *Cedvel-i Aşere-i Mübeşşere*, Mısır Milli Ktp., Mecâmi Talat, No:837.
- ; *Manzûme-i E'imme-i İsnâ Aşere*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa. No:627/29.
- ; *Şerh-i Ahidnâme ve Telkîn*, Topkapı Saryı Kütüphanesi, No:725.
- ; *Şerh-i Dîvân-ı Alî b. Ebî Tâlib*, Ankara Millî Ktp. , No:4938.
- ; *Şifau' us-Sudûr Li'n-Nesli'n-Nûr*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, No: 347.
- ; *Zeyli Devha-i Meşâyih-ı Kibâr*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, No:2241/3.
- ; *Mecelletü'n-Nisâb fî'n-Niseb ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, No:628.

- ; *Tuhfe-i Hattâtîn*, Molla Murad Ktp, No:1425.
- ; *Cihâzu'l-Mâ'cûn fi Halâsı't-Tâûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, No:625
- ; *Şifau' us-Sudûr Li'n-Nesli'n-Nûr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No:1684/4
- ; *Devlet-i Al-i Osman*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, No: 725
- ; *Dustûru'l- Amel-i Şâhâne*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No:1684/7
- ; *Makûlât-ı Devriyye*, Süleymâniye Ktp., Pertev Paşa, No:625/14
- ; *Asâr-ı Addide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, No:625/21
- ; *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Ktp. , Pertev Paşa, No: 625/31.
- Nâci, Muallim; *Esâmî*, Mahmutbey Yay. , İstanbul 1308.
- Nasr b. Müzâhim; *Vak'atü Sıffin*, Nşr. Abdüsselam m. Harun, Kahire 1981.
- en-Neseî, Ebü'l-Muîn; *Tebşiratü'l-edille*, II, nşr. Cl. Salamé, Dımaşk 1990-93
- Ocak, Serpil; “*Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in Nakşbendiyye Târikatının Usûl Ve Adâbına Dair Görüşleri*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2014.
- Ören Enver; *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*, “Müstakimzâde”, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Tahsin; “Seyyid Murtaza Efendi”, *DİA*, XXXVII, 2009.
- Öz, Mehmet; “Osmanlı Toplumunu”, *DİA*, XXXIII, 2007.
- Öz, Mustafa; *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Resmi Ahmed; *Hulasatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1286.
- Sâbûnî, Nûreddin; *el- Kifâye fil Bidaye*, Lâleli Ktp. , No: 2271.
- ; *Mâturîdiye Akaidi*, Terc. Bekir Topaloğlu, DİB Yay. ,Ankara 2005.
- Simâvi, Muhammed et-Ticânî, *eş-Şiatu hum Ehlu's-Sunne*, Beyrut 1993,
- Subhî, Ahmed Mahmud; *Fi İlmi Kelâm Dirasetü Felsefiyyeti Li Erae Fırak'l- İslamiyyeti Fi Usulu'd-din*, I, Dâru'l- Nahdati'l- Arabiyye, Beyrut 1984.
- Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l- İbâd*, II, Nşr. Mustafa Abdulvâhid, Kahire 1986.
- Şibli Nu'manî, *İslam Tarihi: Asr-ı Sâadet*, II, trc. Ömer Rıza Doğru, İstanbul 1974.

- Şehristanî Muhammed b. Abdülkerim; *el-Minel ven'Nihal*, çev. Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul 2006.
- Taberî, Ebû Cafer; *Taberî Tefsiri*, XI, trc. Mevlüt Karaca, Hisar yay., 2013.
- Tehânevî, *Keşşâf*, I. s. 858.
- Taftazanî, Sâdeddin Mes'ud b. Ömer; *Şerhu'l- Makâsîd*, II, İstanbul 1277.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *el-Câmiu's-Sahîh*, II. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Topaloğlu Bekir, vd. ; *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Topaloğlu, Bekir, vd. ; *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, Anlara 2010.
- Topaloğlu Fatih, “Şia'da Mehdi İncancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi”,el-Makâlat, Mezheb Araştırmaları,V, 2012, Sayı. 2.
- Tunç, Cihat; *Sistematik Kelâm*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.
- Uludağ Süleyman; *İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, Dergâh yay. İstanbul 1992.
- Unat, Faik Reşit; *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1978.
- Ünal Sabit, *Fıkh-ı Ekber ve İzahı*, Ankara 1956.
- Vassâf Hüseyin; *Sefinet'ül-evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâ*, II.
- Yavuz, Yusuf Vehbi; *Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l Kârî Şerhi*, İstanbul 1979.
- Yılmaz, Ahmed; “Müstakimzâde Sâdeddin Süleyman Efendi”, *DİA*, XXXII, 2006.
- ; *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Hayatı Ve Eserleri ve Mecelletü'ün-Nisab'ı*, A.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- ; “Müstakimzâde ve Durûb-ı Emsâl'inin Türk Edebiyatı'ndaki Yeri ve Önemi”, *Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Konya 1999.
- Yılmaz, Orhan; *Rivayetlerde Hz. Ali*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

ÖZGEÇMİŞ

1989 yılında Yozgat'ta doğdu. İlköğretimini Yozgat Osmanpaşa Kasabası İlköğretim okulunda okudu. 2007 yılında Yozgat Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2008 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandı ve 2012 yılında oradan mezun oldu. Aynı yıl Yozgat/ Sorgun Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne İmam Hatip Meslek Dersleri Öğretmeni olarak atandı. 2013 yılında Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Mezhepler Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrencisi olmayı hak kazandı. 2015'ten bu yana Yozgat/ Sorgun Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde İmam Hatip Meslek Dersleri Öğretmeni olarak görev yapmakta olan Süheyla ÖZER evli ve bir çocuk annesidir.